

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192890

UNIVERSAL
LIBRARY

भानगड गल्ली

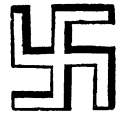
[१९३० सालच्या चळवळीचा इतिहास]

भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर

मुद्रक व प्रकाशक:—ब्रह्मानंद नाडकर्णी.

बकुल आर्ट प्रिंटिंग प्रेस, मुं. ४

किंमत १। रुपया

मुंबई येथील १९३० च्या कायदेभंगाच्या चळवळीचा इतिहास लिहितांना इतिहासापेक्षां कादंबरीचें स्वरूप देणें मला जास्त आकर्षक वाटलें. हा इतिहास सांगोपांग लिहिला तर हजार-बाराशें पानांची कादंबरी होऊं शकेल. आज एवढी मोठी कादंबरी प्रसिद्ध करणें शक्य नाहीं म्हणून इतिहासाची सर्वसाधारण रुपरेखा ध्यानीं येईल इतक्या बेतानेंच या कादंबरीची रचना केली आहे.

प्रस्तुत कादंबरी हा या मालेंतील पहिला भाग आहे. दुसरा भाग 'लॅबर्नम रोड' या नांवाखालीं क्रमानें प्रसिद्ध होणार आहे.

कांहीं प्रसंगाच्या कालानुक्रमाची उलटापालट झालेली दिसेल. ती चुकून झालेली नसून बुद्धीपुरस्सर केलेली आहे. प्रत्यक्ष प्रसंगांपेक्षां कालानुक्रमाचें महत्त्व कादंबरीच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें नाहीं.

हाजी कसम वाडी, मुंबई ७ }
२०-३-३९.

भा. वि. वरेरकर.

या कादंबरीच्या मुखप्रष्ठावर 'नवजीवन' बोलपटांतील हंसा वाडकर हिचा ब्लॉक छापण्याची परवानगी दिल्याबद्दल 'बॉम्बे टॉकीज्' च्या चालकांचा मी आभारी आहे.

— प्रकाशक

सुखवस्तु जीवनाची प्रत्येक भाणसाची कल्पना त्याच्या त्याच्या मनोवृत्तावर अवलंबून असते. लक्षार्धाश माणूस लाखों रुपये मिळवून सुद्धा सुखवस्तू होऊ शकत नाही, तर दरमहा पंचवांस रुपये मिळविणारा अल्पसंतुष्ट पांढरपेशा कुणाही लक्षाधीशापेक्षांदी ऐपआरामांत राहू शकतो.

पंचवीस रुपयांच्या प्राप्तित ऐपआरामांत काय राहायचें, असे कुणाला वाटेल. पण समाधान असते तें मानून घेण्यांत. सर्वांनाच हे कळत नाही. माझी वृत्ती अशाच प्रकारची सुरवातीस असे. समाधानाचा मी मोठा भोक्ता आहे. जगाच्या उलाढाली, व्यवसायाची दगदग, राजकारणाचे उसळते डोंब, असल्या भागगर्डीत पडण्याचा मला मुळींच आवड नाही. माझ्या वडिलांनी मृत्युकालीं माझ्या नावें जी कांहीं रक्कम ठेवून दिली होती तिच्या व्याजांत स्वतःचा चरितार्थ चालवित मी सुखानें कालक्रमण करीत आलों आहे.

शिक्षणाची मला फार आवड होती. बऱ्याचशा पदव्या मिळवाव्य असें जरी मनाला वाटत होतें तरी त्यासाठीं करावे लागणारे उपपदव्याप मला त्याज्य वाटत. काय करायचें ह्या पदव्या घेऊन ? पदव्यांसाठीं चाललेली धडपड नुसती नोकरीकरितांच न —

मला नोकरी करायची नाही. पदवीधर होण्यासाठीं जो अभ्यास करायचा तो घरीं बसून मला करतां येत होता. इतक्या सुलभ रीतीनें जी गोष्ट शक्य होती तिच्यासाठीं पैशाचा, कालाचा आणि परिश्रमाचा अपव्यय

भानगड गल्ली

कां करावा, असें मला वाटे.

माट्रिक झाल्यानंतर कांहीं दिवस मी कॉलेजांत गेलों. माझे मन तिथें रमेना. माध्यमिक विद्येंत जे अध्यापक होते त्यांची वृत्ती मला पटेना. त्यांच्या शिक्षणाचो पद्धतिही मला योग्य वाटेना. मी कॉलेज सोडलें आणि घरीं बसलों.

माझ्या घरीं दुसरें कुणीच नव्हतें. मला कुणी भाऊ व बहिण नव्हतीं. आई माझ्या लहानपणींच वारली होती. तिची ओळखसुद्धां मला झाली नव्हती. माझे वडील आणि मी अशीं दोनच माणसें आम्हीं आमच्या या स्वतःच्या घरांत राहत होतो. केव्हां आम्हीं खाणावळींत जात असूं, केव्हां स्वयंपाक करीत असूं. केव्हां एकादा स्वयंपाकीदेखील, ठेवित असूं. जेवणाखाणांतलें हें वैचित्र्यही आम्हांला चांगलें मानवलें होतें.

माझे वडील पूर्वीं नोकरींत होते. नोकरी सोडून ते व्यापारांत पडले. एका कोठवाडी मित्राच्या सहकार्यानें कापूस बाजारांत त्यांनीं बरीच उलटागळट केली. त्या भागगडींत त्यांना सांपत्तिक जखमाही झाल्या. पण हें जग सोडतांना जन्मभर मला नोकरी केल्याशिवाय जगतां येईल एवढी तरतूद त्यांनीं करून ठेविली.

माझा स्वभाव फार एकलकोंडा आहे. ज्या जागीं आम्हीं राहतों, म्हणजे माझे स्वतःचें घर आहे, त्याच्या आजूबाजूला पांढरपेशा लोकांची वस्ती मुळींच नाही. या गल्लीच्या नाक्यावर जी इंग्रजी पाटी आहे तिच्या-वर Bhangad lane असें लिहलेलें आहे. कुणी त्याला भांगड गल्ली असेंहो म्हणतात. पण मी त्या पाटीच्या इंग्रजी अक्षरांवर जोर देऊन 'मी भांगड गल्लींत राहतों ' असें अभिमानानें सांगत असतों.

आणि ही गळसुद्धां तशी भांगडीची नाही असें म्हणतां यायचें नाही. संध्याकाळीं या गल्लींत कधीं मारामाग्या झाल्या नाहीत असा एकही दिवस गेला नाही. वस्ती सारो दारुबाजांची. कुणी मोलमजुरीचीं कामें करतात, कुणी कुठें कारखान्यांत नोकर आहेत, कांहीं पानवाले, कांहीं विडीवाले, कांहीं फेरीवाले हेच माझे शेजारी सोबती. मीच तेवढा एकटा पांढरपेशा.

हे माझे शेजारी एरवीं कमेही असले तरी आम्हांला मोठ्या मानानें

चागवित आले आहेत. माझ्या वडिलांचा त्यांना मोठा धाक असे. कधी एकादी मारामारी झाली आणि माझे वडील तितक्यांत तेथे हजर आले तर एका क्षणांत जिकडे निकडे सामसूम होई. तो धाक टेकण्याची तकद जरी माझ्या अंगी नाही तरीही जो मान माझ्या वडिलांना मिळे तेच मान मला देऊन अजूनपर्यंत त्यांनी आमच्या घराण्याचा वोज ठेवला आहे.

तेव्हां अशा जागी येणार तरी कोण ? हायस्कुलांत अगतांनासुद्धा मी फारसे मित्र जोडले नाहीत. परिचय झालेले विद्यार्थी या अशा गळीत यायला तयार नसत. मीच होऊन कुठे गेलों तर जायचा. कॉलेजचा संबंध लवकरच संपला; त्यामुळे मित्र असे कोणाच जाडले गेले नाहीत.

माझी बसण्याची आवडता ठिकाणे दोन. एक पेटीट लायब्ररी आणि एक रॉयल एशियाटीक सोसायटी. या दोन्ही संस्थांत येणारी सर्व माणसे मला ओळखतात. ठराविक खुर्चीवर, ठराविक वेळी, ठराविक दिवशीं मी तिथे असायचाच. या माझ्या वक्तशीरपणामुळेच मी सर्वांच्या परिचयाचा झालों आहे.

पण परिचय मात्र कुणाचाच झाला नाही—कुणाचा परिचय करून घ्यायचा मी प्रयत्नही केला नाही. एक 'बुकवर्म' रोज येतो, वाचित बसतो आणि निघून जातो, एवढेच सर्वांना माहीत होतें.

जगाशीं जरी मी इतका फटकून वागत होतो तरी प्रख्यात होण्याचें माझ्या नशिबीं होतेंच होतें. मी लेखक नाही, वक्ता नाही, सार्वजनिक कार्यकर्ता नाही, पण माझ्या हातून जी एक विशेष गोष्ट घडली त्यामुळेच मी प्रख्यात होऊन बसलों.

पेटीट लायब्ररींत ज्या ज्या दिवशीं, मी जाऊन वाचायला बसत असें त्या त्या दिवशीं, एक मुलगी माझ्या सारखीच येत असलेली मला दिसून येई. मी पहात असें, केव्हां केव्हां ती वाचीत असलेलें पुस्तक खाली धरून कितीतरी वेळ माझ्याकडे टक लावून बघत असे

मला आश्चर्य वाटे. अगदी स्पष्ट सांगायचें म्हणजे कोणत्याही तरुणीच्या नजरेत भरण्याइतकी कोणतीही शारिरीक अनुकूलता निसर्गानें मला दिलेली नाही. मी कुरूप नसलों तरी देखणा मुलींच नाही. अशक्त नसलों तरीही कोणत्याही फिजिकल् कल्चरीस्टच्या कसोटीला उतरेन अशी भानगड गल्ली

माझी देहयष्टी नाही आणि विशेष हें कीं माझा वर्ण अगदी काळ्या सांवळ्यांत जमा होण्यासारखा आहे.

म्हणूनच मला आश्चर्य वाटे, कीं या तरुण मुलाने माझ्याकडे इतकें का रोखून पहावे ? कुणारीं परिचय करण्याची माझी वृत्ति नाही खरी तरीही केव्हां केव्हां माझ्या मनांत येई, कीं तिला सरळ सरळ विचारोंचे.

मनाला संकोच वाटे. काय विचारायचें तिला ? पुस्तक बाजूला करून माझ्याकडे कां पाहतां, असें कां विचारायचें ? तसा प्रश्न करायचा भीर मला होईना.

पाहीना कां ! त्यांत माझे काय विघडत होतें ? तसेंच काही वैशिष्ट्य माझ्या ठावीं तिला दिसलें असेल ! सौंदर्यच कांहीं आकर्षक असतें असें नाही कुरूपतेची परिसीमा मुद्दां मान वळवायला माणसाला भाग पाडते.

तसेंच हें नसेल कशावरून ? कदाचित् माझी मुद्रा तिला विलक्षण वाटली असेल—कदाचित् माझा चेहराही तिला कुरूप वाटला असेल. मी आरशांत पाहिलें. माझ्या नजरेनें मला त्यांत वैशिष्ट्य दिसलें नाही. पण स्त्रियांची दृष्टि कथ्य असते कुणाला ठाऊक ?

घरात चार बायका असलेल्या प्रपंचात मी वाढलेला नव्हतो. वाढमयांत वाचलेल्या स्त्री जातीच्या शारीरिक आणि मानसिक वर्णनापलिकडे स्त्री-हृदयाची मला परीक्षा नव्हती. आणि विशेष आश्चर्याची मोष्ट म्हणजे ही, कीं स्त्री-ज्मतीबद्दल तारुण्यमुलम आकर्षणही माझ्या परिचयाचें नव्हतें.

हळूहळू मी तिच्याकडे पाहण्याचें सोडून दिलें. क्वचित मधून डोळा देऊन पाहिलें तर पुस्तक बाजूला सारून ती माझ्याकडे पहात असल्याचें माझ्या नजरेला येई. डोळ्याम डोळा दिला तरीही ती दृष्टि फिरवीत नाही असें दिसून आल्यामुळे मी चुकूनसुद्धां तिच्याकडे पहायचें नाही असा विचार केला.

वक्तशीरपणाबद्दल जरी मी अगदी कांटेकोर होतो तरीही या दोन्ही संस्थांत जाण्याचे दिवस बदलावे असें मला वाटलें. आपण वाचीत बसलों आहोंत आणि ती आपल्याकडे टक लावून पहाते आहे ही कल्पनाच मला सहन होईना. मी पेट्रीट लायब्ररींत जाण्याचा दिवस बदलला तरीही ती

तिथें हजर होती.

मला वाटलें ती दररोज लायवरीत येत असेल. पुन्हां मी माझ्या वक्तशीरपणावर आलों.

एके दिवशीं एक विलक्षण प्रसंग घडून आला. रॉयल एशियाटिक सोसायटींतून आणलेलीं कांहीं पुस्तकें त्या दिवशीं माझ्याजवळ होती. तीं बाजूला पडलीं होती. मी एक 'मॅगझिन्' घेऊन वाचीत होतो. बसलेल्या जागेवरून उठून ती माझेजवळ आली आणि ती पुस्तकें उचलून घेऊन चाळूं लागली.

मी कांहींच बोललों नाहीं. तिच्या धीटपणाचा मला राग आला. अशीं पुस्तकें घेऊन मी येत असं. पण तीं कुणीच मला विचारल्याशिवाय अशीं उचललीं नव्हतीं. एकदां चांगलें सणसणीत बोलावें असं माझ्या मनांत आलें—पण असें बोलणेंच परिचयाला कारणीभूत होईल या भीतीनें मी मूग गिळून स्वस्थ बसलों.

पण तिच्या धाटपणाचा मजल एवढ्यावरच थांबली नाहीं. माझ्या हातांतील पुस्तक आपल्या हातानें बाजूला सारून ती म्हणाली “ रॉयल एशियाटिकचे मेंबर आहांत वाटतं ? ”

मी नुसता हुंकार दिला—मी आंतून अगदीं त्रासलेला होतो.

“ काय आहे वर्गणी तिथली ? ” तिनें विचारलें.

आतां बोलण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें. सरळ उत्तर द्यायचें नाहीं असें ठरवून मी म्हटलें, “ सरळ जाऊन विचार ना तिथंच. ”

“ पण तुम्हींच सांगितलं तर काय बिघडेल ? ” तिनें हंसत हंसत विचारलें.

कर्धी न घडलेला परिणाम माझ्या मनावर झाला. अशा रीतीनें माझ्याकडे पहात कुणीच हंसलें नव्हतें. एक क्षणमात्र हा परिणाम झाला.

पुन्हां मी भानावर आलों आणि म्हणालों, “ तिथं मेंबर होणं सोपं नाहीं. निवडून यावं लागतं. आधीं कुणीतरी शिफारस करावी लागते—कुणीतरी म्हणजे असलेल्या मेंबरनें. ”

“ अस्सं ! ” ती पुन्हा तसेंच हंसत म्हणाली. “ मग माझी कराल का शिफारस ? ”

भानगड गल्ली

“मला खोटं करायचं नाही!” मी थोडेंसे कुर्चीनें म्हटलें
 “तुम्हाला मी ओळखतसुद्धां नाही.”

“कां बरं!” ती शेजारच्या खुर्चीवर बसत, अगदी सलगाने
 म्हणाली. “रोज पहातांच कां मला इथं!”

“मला कुणीच्या शिंमारस करायची नाही.” मी तुटकपणानें उत्तर
 दिलें.

“भारीच रागावलांत कीं!” ती म्हणाली. म्हणतांना तिनें असा
 कांहीं अविर्भाव आणला, अशी मान तिरपी केली, डोळ्यांचीं बुबुळें अर्शां
 कांहीं चाळवलीं, ओंठाच्या जिवणांला अशी कांहीं मुरड घातली, कीं ती
 पहातांच मी कागावीग होऊन गेलों. रागानें कांहीतरी उत्तर द्यावें—अगदीं
 ताडफाड करून टाकावें असें माझ्या मनांत आले होतें.

पण माझी जीभ राहानाच. मी म्हटलें, “रागावचं काय ?
 तुमची माझी ओळखदेख नाही, कुणी पुरुष असता तर गोष्ट निराळी
 होतां, पण परिचय नगतांना तुम्ही मला असं विचारावं हें मला तरी
 पसंत नाही.”

“कां पसंत नाही ?” टेकल्यावर नाजुकशी चापटी मारीत तिनें
 म्हटलें, “हा भेदभाव तुमच्या मनांत कां येतो ? तुम्ही एक वाचक
 आहांत, मीही एक वाचक आहे. इतक्या आस्थेवाईकपणानं इथं वाचीत
 बसणारा कुणीही माणूस मला कधींच दिसून आला नाही. म्हणूनच माझी
 नजर तुमच्याकडे वळली. तुम्ही माझ्या डोळ्यांला डोळा द्याचं चुकवित
 होतां, कां ? खो म्हणजे काय कुणी माणूस नव्हे ? कां हा भेदभाव
 तुमच्या मनांत येतो ?”

“कुणी पुरुषाशीं तरी कुठं मी बोललों ?” मी उत्तर देऊन
 चुकलों. माझी मलाच शरम वाटली. इतक्या काकुळतीला यायचें
 कांहीं कारण नव्हतें.”

“तेंच मला आवडलें नाही. नुसत्या वाचनांतच का समाधान
 असतं ? वाचल्याची चर्चा नको का करायला. कुठल्या तरी पुस्तकांत
 कुणीतरी कांहीतरी विचित्र लिहीलं अन् तें नाही पडलं तर तें नको का
 दुसऱ्याला विचारायला—नको का त्याची चर्चा करायला ?”

“ पण तुम्हीं तसें कुठें विचारलें ?” मी पुन्हां बोलून गेलों. बोलल्यानंतर माझी चूक माझ्या लक्षांत आली, मी निला उत्तेजन देत होतो.

“ कसं विचारायचें ?” ती अगदी नाजूकपणानें म्हणाली, “शंभर वेळां मला प्रश्न सुचत होते. बोलावं, बोलावं असें वाटत होतं. बोलल्याशिवाय समाधान होत नाही माझें. पण तुमची डोक्याला डोळा घायाची सुद्धां तयारी नाही तिथें विचारायचें कसं ? इथें माणसं येतात. पण बहुतेक सारे पारशी किंवा गुजराथी. महाराष्ट्रीय असे तुम्ही काय ते एकच !”

“ महाराष्ट्रीयच कशाला हवा ?” मी म्हटलें. “इंग्रजी येत ना तुम्हांला ? पारशाला विचारावं, गुजराथ्याबरोबर बोलावं—”

ती इतकी विलक्षण हसली कीं मला पुढें बोलायलाच सुचेना. माझ्या काळजाचें पाणी पाणी झालें.

मी धोर करून विचारलें, “ कां, हंमतां कां ?”

“ एवढेंसुद्धां कळत नाही तुम्हांला ?” गंभोर हाण्याचा प्रयत्न करीत ती म्हणाली. “ कॉलेजांत होतां कां कधीं ? किती शिक्षण झालेंच तुमचें—मला वाटतं तुम्ही कॉलेजांत नव्हतां.”

“ कॉलेजचा काय संबंध इथें ?”

“ कॉलेजचा काय संबंध ? मग तर तुम्ही नव्हतांच कॉलेजांत. माणसाच्या आयुष्यांत जे पुष्कळसे फरक होतात ते या कॉलेजच्या वातावरणांत असतांनाच. मां पाहिलें आहे, कॉलेजांत गेलेलीं आणि कॉलेजांत न गेलेलीं माणसें यांच्यांत जमीन अस्मानाचा फरक असतो. कांहीं कांहीं गोष्टी समजतच नाहीत त्यांना. विशेषतः—पण जाऊं द्या—तुम्हीं नव्हतां ना कॉलेजांत ?”

“ चार सहा महिने होतों.” मी अगदीं ओशाळून म्हणालों.

“ मला वाटलेंच तें—” असें म्हणून ती उभी राहिली. पुढें काय बोलावें हें मला सुचेना. बोलावें कीं न बोलावें याचाहि निश्चय करतां येईना. माझी इच्छा नसतांना हा परिचय घडून येत होता. आपणहून कुणार्शी परिचय करण्याची माझी प्रवृत्ति नसतांही या तरुण मुलीने—पुरुषापासून सुद्धां दूर असणारा मी—त्या माझ्याशीं परिचय करण्याचा प्रयत्न करावा आणि मी त्याला बळी पडावं !

माझा मलाच राग आला माझ्या कांहीं शब्दांचा,—

“ मग येतां ना ? आतांच जाऊं आपण. फॉर्म भरून देऊं तिथला. मग रिझल्ट केव्हां लागायचा तेव्हां लागेल. प्रयत्न करायला काय होतं -- ”

“ कुणी Black Ball टाकला तर ! ” मी तिच्याकडे न पाहतांच म्हटलें.

“ टाकला तर टाकला. मला नाही वाटत तसे. चला. ” असे म्हणून ती निघायला सरसावली. अगदीं मनाच्या विरुद्ध मीही तिच्या मागोमाग निघालों.

रस्त्यावर येतांच ट्रॅम गांठण्यासाठी मी पलिकडच्या बाजूला जाण्याचा प्रयत्न करीत होतो. तेव्हां माझ्या कोटाचा धरून ओढून ती म्हणाली, “ थांबा, माझी ‘कार’ आहे. ”

मी थक झालों. बरीच श्रीमंत असावी !

‘ कार ’जवळ येऊन पाहिले तर तिथे ड्रायव्हर नव्हता. ड्रायव्हरच्या जागी ती स्वतःच बसली. आणि पुढच्या रीटवर मला ओढून तिने बलेंच बसविलें.

मी अगदी शरमिंदा होऊन गेलों होतो. एका अपरिचित तरुणीच्या शेजारी बसून जात असतां रस्त्यांत कुणी आपल्याला पाहिले तर त्याला काय वाटेल ? माझ्या परिचयाचीं अशीं माणसें कुणी नव्हती खरी—त्या रस्त्यांत भेटण्याजोगीं तर मुलींच नव्हती—तरीही मला शरम वाटू लागली.

मुठीत जीव धरून मी तिच्या शेजारी बसलों होतो—अगदीं अंग चोरून बसलों होतो. गाडी धांवत असतांना ती मधून मधून तिरप्या नजरेनें माझ्याकडे पाहात होती आणि मी तिच्या डोळ्याला डोळा द्यायचें शक्य तेवढें चुकवित होतो.

—X—

कधी न होणारी गोष्ट आमच्या भानगड गल्लीत होऊं लागली होती. गल्ली अरुंद खरी पण तिची मोटर कांहीं फारशी मोठी नव्हती.

पहिल्यानेच ती मोटर घेऊन गल्लीत आली. त्यावेळीं गल्लीत राहणाऱीं सारीं माणसं आश्चर्यचकित झालीं. एक बाई — बाई कसलो मुलगी — त्यांतून महाराष्ट्रीय, आणि स्वतः मोटर चालवते याचें सर्वानाच मोठें आश्चर्य वाटलें. डोबाऱ्याच्या खेळालाही जितकी गर्दी झाली नसती इतकी गर्दी त्या मोटारीभोंवती जमली.

मला आश्चर्य वाटलें तें हेंच, कीं त्या गर्दी करणाऱ्यांवर ती चिडली नाहीं. सर्वांकडे पाहून ती मोठ्या आपुलकीनें हंसत होती. एक दोन ब्रात्य पोरे मोटारीवर चढून तिच्या हातचें चाक फिरवूं लागली. तरीही तिनें त्यांना हटकलें नाहीं. एका मुलानें तिच्या साडीचा पदर हातीं धरून पाहायला सुरवात केली — किंमत सुद्धां विचारली — तरीही ती सगावली नाहीं. आपापल्या परीनें प्रत्येकजण तिला कांहीं ना कांहीं प्रश्न विचारी आणि हंसत हंसत ती त्याचें उत्तर देई.

मला राग येई तो या तिच्या हंसण्याचा. कारण असो वा नसो उगीच हंसायचें कां ? सहज बोलतांना हंसण्याचा परिणाम दुसऱ्यावर काय होतो याची तिला फिकीर नसे. नुमतें हंसायचे म्हणून ती हंसत असे. केव्हां केव्हां मला शंका येई, कीं बोलायला तोंड उघडलें म्हणजे नकळत हंसण्याची छटा तिच्या चहऱ्यावर येते कीं काय ?

दररोज ती येऊन मला घेऊन लायब्ररीत जात असे. पुस्तकांच्या भानगड गल्ली

निवडींत तिची माझी आवड पुष्कळशी जुळती होती. त्या आवडीमुळेच माझ्यावर एक संकट येत होते.

तिच्या प्रश्नांची उत्तरे देणं मला भाग पडत असे. एकदां तिच्या प्रश्नाचा भडामार सुरू झाला म्हणजे माझा जीव अगदीं भेराकुटीला येई.

पहिल्या पहिल्याने मला या प्रश्नांचा राग येत असे खरा. पण हळू-हळू ती गोष्ट माझ्या अंगवळणी पडू लागली—नव्हे मला प्रश्नांचीं उत्तरे देण्यांत एक प्रकारचा आनंद वाटू लागला. यापूर्वी मी वाचोत असें, वाचल्याचा विचार करीत असें, विचार करतां करतां लेखकाच्या मताशीं आपल्या मनाची सरणी ताडून पहात असे आणि त्यांतच मला आनंद वाटत असे. पण तो आनंद अपुरा होता हें या प्रश्नानंतर मला कळून आलें. मी विचार करीत असें खरा परंतु तो विचार सर्वांगीण नव्हता. तिच्या प्रश्नांचीं उत्तरे देतांना मात्र अडून पडावें लागे त्यामुळेच हें माझ्या ध्यानीं आलें. प्रश्नांचीं उत्तर देण्यामाठीं म्हणून मी यानंतर वाचूं लागलों आणि त्यामुळे माझा वाचनाचा आनंद द्विगुणित झाला.

माझे कुणी मित्र नव्हते याबद्दल मला अभिमान वाटला असेल, तर याच वेळीं, नाहीतर माझी थदा झाली असती.

आजुबाजूची गल्लींतील माणसें घालून पाडून बोलत तें माझ्या कानीं येई. पण तीं माणसें मोठों सरळ मनाचीं हातां. त्यांच्या उद्गारांत सुशिक्षित माणसांच्या उद्गारांचा विपारीपणा नव्हता आपल्या गल्लींतला एक पांढरपेशा माणूस एका बाईबरोबर रोज मोटारीतून जातो. याचेंच त्यांना कौतुक वाटत असे आणि त्या कौतुकाच्या अनुसंधनानेंच त्यांचे ते उद्गार निघत असत. त्या उद्गारांत खंयचटपणा होता—कुस्मितपणा नव्हता.

शेजाच्यापाजाच्यांच्या या उद्गारांमुळे माझ्या मनावर कांहीं परीणाम होत नव्हता. झालाच तर तो वाईट नव्हता. हळूहळू मला या आमच्या चिमुकल्या सफरीचा अभिमान वाटू लागला होता. लायब्ररीतून निघाल्या-बरोबर केव्हां केव्हां आम्ही साऱ्या मुंबईला वेढा घालीत असूं. केव्हां कफ परेडवर, केव्हां अपोलो बंदरावर, तर केव्हां केव्हां बोरीवली, मालाडपर्यंत सुद्धां आम्ही मजला मारीत असूं. मोटर चालवित असतां तिच्या तोंडाची टकळी सारखी सुरू असे. महत्वाच्या विषयावर बोलण्याचें

अवधान.संभाळतांना रस्त्यावरच्या गर्दीतून मोठ्या काळजीपूर्वक पण सहजगत्या ती मोटार चालवू लागली म्हणजे मला तिच्याबद्दल आदर वाटू लागे. अडचणीच्या वेळीं मी घाबरून जाईं पण ती मोठ्या शिताफीने वळणें, वाकणें आणि अडथळे सांभाळीत सारखी बोलत मोटार चालवित असलेली दिसली म्हणजे मला तिच्याबद्दल अभिमान वाटू लागे.

मला वाटलें, माझ्यासारखीच तिची वृत्ती एकलकोंडी आहे. पण एके दिवशीं तो माझा समज दूर झाला.

त्या दिवशीं ती मला आपल्या घरीं घेऊन गेली होती. मलबार हिल्सकडल एका प्रशस्त बंगल्यांत ती राहात असलेली पाहून मला आश्चर्य वाटलें. स्वतःची मोटार असणारी व्यक्ति मलबार हिलवर राहिली तर त्यांत कांहीं विशेष नव्हतें—तरीही मला आश्चर्य वाटलें.

बंगला फार मोठा होता. पण नोकर माणसाशिवाय घरांत कुणीच माणसें दिसून आलीं नाहींत.

उगीच कुणाची फाजील चौकशी करायची नाहीं अशी माझी वृत्ति आहे. विचारावें असें मनांत आलें तरीदेखील माझी जिज्ञासा मी आवरून धरीत असें.

पण त्या दिवशीं तिने स्वतः होऊनच आपली हकीगत सांगायला सुरवात केली.

सुखवस्तुपणाच्या कसेटीला जरी मी तिच्या पासंगाला पुरलें नसतों तरीही तिच्या माझ्या परिस्थितींत साम्य होतें. माझ्याप्रमाणेंच तिच्याही वडिलांनी तिच्या नांववर बरीच इस्टेट ठेवली होती—माझी ऐपत काहीं हजारोंची होती आणि तिची संपत्ती लाखांनीं मोजतां आली असती, एवढाच काय तो फरक.

ती बी. ए. झाली आहे हें कळलें त्यावेळीं मला मोठा धक्का बसला. एवढ्या लहान वयात बी. ए. झालेले मुलगेमुद्धां जिथें कचित्तू दिसतात. तिथें तिने एवढी मजल गांठलेली पाहून मला तिच्याबद्दल आणखीन अभिमान वाटला.

एक वर्षापूर्वीच तिचे वडील मृत्यू पावले होते. जवळच्या नात्याचें असें तिलाही कुणी नव्हतें. ती एवढ्या मोठ्या बंगल्यांत एवढीच राहात

होती. जंगलांत वावरणाऱ्या एकलकोंड्या वाघिणीशीं मी क्षणभर तिची तुलना करून पाहू लागलों.

तिचा बंगला केवढातरी अफाट होता. तेवढ्या जागेत पांच पन्नास माणसें सहज राहू शकली असतीं. कितीतरी खोल्या मोकळ्या राहिलेल्या होत्या. पण त्या सर्व नीटनेटक्या होत्या. प्रत्येक खोलींत कांहीं ना कांहीं सामान होतें. एवढ्या मोठ्या घरांत राहाण्याची कल्पनासुद्धां मला मोठी चमत्कारीक वाटली. माझा सारा जन्म लहानशा घरात राहाण्यांत गेला होता. मुंबईच्या वस्तींत मी स्वतःच्या घरांत राहातों आहे याचा मला अभिमान वाटत होता. पण त्या स्वतःच्या घरांतला बराचसा भाग भाड्याने देऊन अगदीं एका माणसाला पुरेल एवढ्या चार खोल्यांच्या आवारांत मी राहात होतों. म्हणूनच या अफाट बंगल्यांत एकट्या राहाणाऱ्या या तरुणीचें मला कौतुक वाटलें. चार खोल्यांची जागा वापरणेंसुद्धां जिथें मला उघळमावळीचें लक्षण वाटत होतें तिथें येवढी मोठी जागा, एकच व्यक्ति — त्यांतूनही मुलगी — वापरते असें पाहून क्षणभर मी थक्क झाल्यावांचून राहिलों नाहीं. बंगला पाहून झाल्यावर आम्हीं मला दिवाणखान्यांत येऊन बसलों. एका गोल मेजाभोंवती बऱ्याचशा खुर्च्या ठेवलेल्या होत्या. आम्ही बसलों होतों एका कोचावर.

तिने बलेंच मला आपल्या शेजारी बसवले. मला संकोच वाटत होता. पण तिचें मन मोडण्याचें धैर्य मला होत नव्हतें.

ती सारखी बोलत होती. आपली हकीगत सांगत होती पण माझे लक्ष ठिकाणावर नव्हतें. अशा एखाद्या तरुणीच्या शेजारी एकांतांत बसून मी गप्पागोष्टी करीन ही कल्पनासुद्धां कधीं माझ्या मनांत आली नव्हती. ती अननुभूत कल्पना प्रत्यक्ष घडत असेलेली पाहून मी कावराबावरा झालों होतो—

“एकू येतंय का ?” ती जरा चिडून म्हणाली, “कुठें भटकतं आहे आपलें मन ?”

मी भानावर येऊन म्हणालों, “जरा विक्षेप झाला खरा. मी मनाशीं तुलना करून पहात होतों. तुमच्या माझ्या परिस्थितींत पुष्कळसें साम्य आहे. फरक काय तो येवढाच, विद्वत्तेत आणि श्रीमंतींत मी तुमच्या

मानानं बराच कर्म आहे—परिस्थितीत साम्य असलं तरी आमच्या वृत्तीत मात्र फारसं साम्य नाही. तुम्हाला बोलावंसं वाटतं—आपल्याशीच विचार करीत राहणं मला जास्त आवडतं. माझा मित्राचा परिवार फारसा नाही—फारसा कां मुर्लीच नाही—जिवाभावाचा म्हणायला सुद्धां एकही माणूस आपुलकच्या भावनेनं माझ्याकडे पाहणारा नाही—” नकळत मी माझें मन तिच्यासमोर उघडें करीत होतो. याबद्दल क्षणभर माझा मलाच जरी राग आला तरीही मी पुढें सांगूं लागलों. “आणि मला त्याची जहरीही भासली नाही. एवढ्या या अफाट मुंबईत एकलकोंडेपणानं रहाणांच मला आवडतं. खळबळणाऱ्या समुद्राच्या तळाशीं असलेला एकादा शांत बिंदू समुद्राशीं समरस होऊनदेखील अलग राहतो. तसाच मी अफाट विश्वाशी अलग राहून समरस व्हायचा प्रयत्न करतो आहे. जीवनाच्या प्रत्यही चाललेल्या झगड्यांत भिगळण्यापेक्षां द्रष्टा या नात्यानें तटस्थ राहून जगाकडे पहावं आणि मग जगाच्या उलाढालीनं आपल्या अंतःकरणांतल्या खळबळांशी तोडमिळवणी करून घ्यावी अशीच माझी मनःप्रवृत्ति आहे. मला वाटतं, माझ्याप्रमाणें तुम्ही देखील अशाच एकल-कोंडेपणानं राहून —”

बाहेर घंटा वाजली. माझें बोलणें तेवढेंच राहिलें. ती चटकन उठून बाहेर गेली. त्या भल्या मोठ्या दिवाणखान्यांत मी एकटाच बसून राहिलों होतो—बोहोकडे न्याहाळीत होतो. जिन्यावर पावलांचा सारखा धडधड आवाज सुरू झाला. बराच माणसें येत असावीं असें वाटलें. खिदळ्याचा आवाज कानीं आला.

सातआठ तरुणांच्या घाळक्यांत चमकत जेव्हां ती दिवाणखान्याच्या दाराशीं आली. तेव्हां मी स्तंभित झालों.

सारेच तरुण होते—समवयस्क होते. कोणाच्याच डोक्याला टोपी नव्हती. सर्वांच्या अंगांत झुळझुळीत रेशमी सदरे होते. एकाच्याही अंगांत कोट नव्हता, मोठ्या नाट नेटकेपणानें विंचरलेले केंस सर्वांच्याच माथ्यांवर चमकत होते—आणि विशेष हें, कीं ते सारेच तरुण मोठे देखणे होते. क्षणभर माझ्या हृदयानं ठाव सोडला.

सारेच मोठमोठयानं हंमत होते, खिदळत होते, बोलतां बोलतां

एकमेकांच्या हातावर टाळ्या देत होते. आणि तीही त्यांच्याशी मिळून मिसळून वागत होती.

तो प्रकार पाहून मला जरा चमत्काराक वाटले. त्या सर्वांच्या वर्तनांत माझ्या दृष्टीने एक प्रकारचा भडकपणा वाटला—थिळरपणा वाटला. आतांपर्यंत मला तिचा जो परिचय झाला होता त्या काळांत ती पुष्कळ बोलत असे खरी पण त्यांत थिळरपणा नसे. म्हणूनच मला त्या तरुणांबरोबरचें तिचें वर्तन पाहून तिच्याबद्दलचा आदर थोडासा कमी होईल की काय असे वाटू लागलें.

माझी कुणीच कदर केली नाही. मी तिथे होतां की नव्हतों हे देखील त्यांच्या हिशोबांत नव्हतें. ते आपापसांत बोलत होते—इंग्रजी भाषेत बोलत होते; त्यामुळे ते कोण आहेत हेंही मला कळलें नाहीं.

चर्चा राजकारणाची चालली होती. रशियन राजकारण हिंदुस्थानच्या प्रस्तुत परिस्थितीशीं कसें मिडवतां येईल, याद्वलचें बोलणें चाललें होतें. मला वाटतें, रस्त्यावरून येत असतांनाच सुरू असलेला विषय आंत आल्यावरही त्यांनीं चालू ठेवला होता आणि त्यांतच ती भाग घेत होती. चर्चेचा मागला पुढला भाग काय याची कुणालाच पर्वा नव्हती.

कांहीं वेळानें ती भानावर आली. माझ्याकडे वळून पाहून दचकून मराठींत म्हणाली, “खरंच, मी अगदींच विसरलें. तुमचा परिचय करून द्यायला द्या. हे सुरेंद्र, हे नरेंद्र, हे रमेश—” तिनें जीं नांवें सांगितलीं तीं जवळ जवळ सारी बंगालीच होती. त्यामुळे ते कोण आहेत हें अजूनही मला कळलें नाहीं.

माझें नांव सांगतांना मात्र तिला जरा संकोच वाटला. ती म्हणाली, “हे पांडुरंगपंत—पांडोबा म्हणतात यांना—” सारेच खो खो करीत हंसत सुटले.

मला प्रश्न पडला, माझ्या नांवांत हंसण्याजोगें असें काय होतें ?

अजूनही त्यांचें भाषण इंग्रजींतच चाललें होतें. सुरेंद्र म्हणाला “पांडोबा का ? काय करतात हे ? कुठल्या ऑफिसांत कारकून आहेत ?”

या प्रश्नांत खोंच होती ती माझ्या लक्षांत आली. ती काय उत्तर देते तें मी कान टवकारून ऐकत होतों.

ती म्हणाली “ नाही—हे कारकून नाहीत. माझ्यासारखेच स्वतंत्र आहेत. माझ्यासारखेच स्वतंत्र वृत्तीचेही आहेत—”

एकाने विचारलें “ काँग्रेस पक्षाचे तर दिसत नाहीत. नाहीतर खादी असती अंगावर. मवाळांतले आहेत कीं—”

“ मी कोणत्याच पक्षाचा नाही.” मी पुढें सगसावून म्हणालों, “ मी एक सुखवस्तु गृहस्थ आहे. कांहीं उद्योग करायची मला जरूरी नाही. रिकामा वेळ कसा घालवायचा याचा विचार करता वाचनांतच दिवस काढावा असें ठरवून सारा वेळ मी ल. यंत्र-त्यांतून घालविन अगतों. मी नोकर नाही राजकारणी नाही—आण विद्वान तर नाहीच नाही. नुसती मॅट्रिक परीक्षा पास झालों आहे कॉलेजची हवा मला एकंदरीत मानवली नाही.”

माझी उत्तरे ऐकून ते वरमल्यासारखे दिसले. मी अशीं उत्तरे कां दिलीं याचें माझे मलाच आश्चर्य वाटलें.

प्रत्येकजण प्रत्येकाला डोळा घालत होता. एकजण तर अगदीं उघड उघड म्हणाला, “ मग हे इथें कां ? ज्याला कोणता तरी पक्ष नाही त्यानं इथें कां यावं ? काय नुसत्या कादंबऱ्या वाचायला, कीं आजीबाईंच्या गोष्टी सांगायला ?”

“ शट अप् !” ती म्हणाली “ हे माझे स्नेही आहेत.”

प्रत्येकजण इंग्रजींतच बोलत होता. मी तेवढा मराठींत उत्तरे देत होतो. त्यांची मातृभाषा काय असावी याची त्यांच्या बाह्य स्वरूपाच्या सारखेपणावरून मला सुळींच कल्पना येत नव्हती.

माझ्या उत्तरानंतर कुणी माझ्या तोंडाला तोंड दिलें नाही. पुन्हा त्यांची चर्चा सुरू झाली आणि पुन्हां ते मला विसरून गेले.

मी नुसता ऐकत बसलों होतो. मला तरी बोलायला कुठें हवें होतें ? त्यांच्या भाषणांतील आत्यंतिकता पाहून माझी मोठी करमणूक होत होती. आपण चर्चा केली नाही तर जगाचें राजकारण जसें कांहीं थांबूनच राहील, असा अविर्भाव आणून प्रत्येकजण बोलत होता प्रत्येकजणाला वाटत होतें. कीं आपण मोठा मुत्सद्द आहे. पारिभाषिक वाक्यांची सारखी

सरबत्ती उडत होती. त्यांच्या जोडीने तीही बोलत असल्याचे पाहून मला तिचे कौतुक वाटत होते.

ती जसजशी बोलत होती, तगतसा मला पहिल्याने आलेला राग निवळत चालला होता. साम्यवादाबद्दलची तिच्या तोंडची चर्चा ऐकून मला तिच्या मतांबद्दल अभिमान वाटू लागला. प्रत्येकाला ती मुद्देसूदपणाने खोडून काढीत होती—वादविवादांत प्रत्येकाला नामोहरम करण्याचा ती प्रयत्न करू लागली म्हणजे ते इतके चिडून जात. की आतां एकादी मारामारी होईल की काय असें मला वाटू लागले.

चहा आला आणि सगळी चर्चा थंड पडली. केक्स, टोस्ट भरपूर होते. आधाशासारखा सर्वोनी त्या जिनसांवर ताव मारला मी नुमताच चहा घेतला.

सर्वजण जायला निघाले तरीही मी उठलें नाहीं. तिने त्यांना दारपर्यंत पोचविलें. जिन्यांवरून उतरत असतांनासुद्धां ते आपापसांत मोठ्या तावातावाने भांडत होते. तो निघणारा आवाज ऐकत मी आपल्याशीच हंसत कोचावर स्वस्थ बसलों होतो.

“कां ? हंस्तां कां ? ” माझ्या कानीं शब्द आले.

मी हंसून तिच्याकडे पाहिलें. ती म्हणाली “हा माझी एक प्रकरची करमणूक आहे—जिवाचा विरंगुळा आहे. करमणूकही होते आणि थोडे ज्ञानही निळते आणि त्याच्याबरोबर ज्या विषयाचा मी अभ्यास करीत आहे, ते विषय मला कितपत कळला आहे याचा अंदाज करतां येतो—”

ती सारखी बोलत होती—मी ऐकत होतो आणि त्यांतला आवश्यक तेवढा सारांश घेत होतो. मी जायला निघालें त्यावेळीं तिने ड्रायव्हरला बोलावून घेतलें.

एकूण हिचा ड्रायव्हर होता तर. मग ही स्वतःच गाडी कां चालवते ? मी विचारलें तेव्हां ती म्हणाली “परावलंबी जिणे मला आवडत नाहीं. एका मोटारीबरोबर एका ड्रायव्हरचा खर्च कांहीं भारी नाहीं. अडी-अडचणीच्यावेळीं—प्रकृति विघडली तर हाताशीं असावा म्हणून ड्रायव्हर ठेवला आहे येवढेच. ”

निरोप देतांना तिने माझ्या हातांत हात घालून मग नमस्कार केला. प्रश्नचिन्हांनीं माझ्या अंतःकरणांत येमान करून सोडलें.

माझ्या वृत्तीत कांहीतरी फरक होतो आहे असा मला संशय येऊ लागला. स्वतःच्या खाण्यापिण्यापलीकडे मी कधी कुणाचीच कदर केली नव्हती. शेजारीपाजारी लोकांपासून देखील मी फटकून राहात होतो. कुणाच्या सुखदुःखाबद्दल मी कसलीच सहानुभूति दाखवित नाही. याचं शेजाऱ्यांना केव्हां केव्हां आश्चर्य वाट.

मी कुणाची सहानुभूति धरली नाही आणि कुणाच्या सहानुभूतीची मी अपेक्षाही केली नाही, त्या माझ्या एकलकोंड्या अंतःकरणांत नवे बी रुजू लागले होते. नंदिनीबद्दल मला काळजी वाटू लागली होती.

तिच्या आजूबाजूला जो घोळका जमत असे तो केवळ चैनचान करण्याकरितांच गोळा होई असें मला स्पष्ट दिसून येत होतं. बहुतेकांना कांही उद्योगधंदा नव्हता. निगनिराळ्या वर्तमानपत्रांच्या ऑफिसांत बसून गप्पा मारीत वेळ घालवणारे हे टोळकें नंदिनीच्या चांगुलपणाचा गैर-फायदा घेत आहे अमें जरी मला दिसून येत होते, नंदिनीला तें दाखवून द्यावें असेही जरी मला वाटत होतें, तरीही मी त्या बाबतीत शक्य तेवढी मुग्धता सक्तीने स्वीकारली होती.

तिची ती मालक होती. चांगली बुद्धिवान होती—तशीच खंबीरही होती तिच्या चांगुलपणाचा हे लोक जो फायदा घेत होते याची तिला जाणीव नव्हती असें नाही. मग मला वाटलें, मी कशाला या प्रकरणांत तोंड घालावं ?

तरीही माझा जीव तळमळत होता. माझा उभा जन्म एकलकोंडेपणांत

गेलेला. वडील हयात होते त्यावेळी त्यानीही कधी मला मोठ्या वात्सल्याने वागवले नव्हते. आपली काळजी आपणच वाढायची आपलीकडे सदानु-
भूतीच्या भावनेचा माझा हृदयांत आपूर्वी प्रादुर्भाव झाला नव्हता. पण
आतां ही नसनी विवंचना मागे लागली. स्वतःचा विचार करण्याऐवजी
नंदिनीच्या भवितव्याचा मी अंदाज घेऊं लागलों ! काय माझा संबंध
होता ? लोकल ट्रॅनमधून प्रवास करतांना रोज एकमेकांना भेटणारी माणसे
जितका जिव्हाळा दाळतात तितकाच जिव्हाळा मला नंदिनाविषयी
वाटला पाहिजे होता.

परंतु तसें झाले नाही. जुन्या मित्रांपेक्षां ती मला निराळ्या तऱ्हेने
वागवित होती असे मला स्पष्ट दिसून येत होतें. हा प्रपंच कां ? जुन्या
मित्रांचीं गान्धारिणीं नुक्काच परिचय झालेल्या माझ्यापुढे तिने का मांडावीत ?
आत्मपरिक्षण करण्यामाठीं का ?

कारण एवढेंच नव्हतं. मला स्वतःलासुद्धां तिच्याबद्दल जिव्हाळा
वाटूं लागला होता. स्नेहभावाचा उद्रेक माझ्या हृदयांत पहिल्यानेच
झाला होता. मन मोकळे करून कुणीच माझ्याशीं कधी बोलले नव्हतें.
ती बोलूं लागली. पहिल्याने सर्त्तानें मी तिचें बोलणें ऐकत गेलों. पुढें
पुढें आपण होऊन चौकशी करावी असें मला वाटूं लागले.

मला प्रश्न पडे तो हाच, कीं हें कशाचें लक्षण ? अतःकरणांत कुठें
तरी नाजूक भावना तर निर्माण झाली नाही ?

मी पुष्कळ कादंबऱ्या वाचल्या होत्या— मराठी आणि इंग्रजी—
प्रत्येकीत पहावें तर एकच गोष्ट—प्रेम ! या प्रेमावर माझा विश्वास
नव्हता. जरी मी जगाशीं मिसळत नव्हतो तरी द्रष्टा या नात्यानें आजू-
बाजूला पहात असतां प्रपंचातलीं निरनिराळीं जोडपीं माझ्या नजरेला
येत होती. त्यांच्या चरित्रांचे मी सूक्ष्म अवलोकन केलें होतें. आमच्या
या स्वऱ्या संसारांत कादंबरीतले प्रेम मला कुठेंच दिसून येत नव्हतें.
नव्या पीढीतील कांही जोडपीं पहिल्या पहिल्यानें भावनेचे सुस्कारे टाकीत
कवुतरासारख्या कुहू कुहू करीत असलेलीं माझ्या नजरेला येतात न
येतात तोंच संसार थाटतांच त्यांच्या कौटुंबिकतेचा शिमगा झालेला
मी प्रत्यही पहात होतो. सुखी जोडपीं नव्हतीं असें नाही. पण तें

कौटुंबिक सोख्य म्हणजे ग्रंथांतून वर्णिलेलें प्रेम नव्हतें.

अशा रीतीने जगाकडे पाहण्याची संवय लागल्यामुळें असली एखादी नाजूक भावना माझ्या हृदयांत जागी होईल असे मला केव्हांच वाटलें नाहीं. तरीही नंदिनीविषयीं मला सहानुभूति वाटत होती. — कळ-कळ वाटत होती — जिव्हाळा वाटत होता. एकाद्या दिवशीं तिची भेट झाली नाहीं तर मनाला हुरहुर लागे. तिच्या घरीं जाऊन चौकशी करावी असे देखील मनांत येई. तसा कधीं मी गेलों नाहीं खरा, पण दुसऱ्या दिवशीं भेटतांच आदल्या दिवशीची आतुरता माझ्या भाषणांतून निसटून गेल्याचें माझ्या ध्यानांत आल्यावांचून राहत नसे.

अज्ञावेळीं तीसुद्धां मोठी काकुळतीला येई.

एके दिवशीं ती म्हणाली, “तुम्ही आता फोन घ्या. मधेंच कांहीं-तरी कारणानें मला भेटतां येत नाहीं. फोन असला कीं चटकन सांगतां येईल.”

“एवढें कशाला जेव्हांच्या तेव्हां कळवायला हवें ?” असें मी म्हटलें खरें पण दुसऱ्याच दिवशीं अर्ज करून फोन घेतला.

माझें मलाच अर्थार्थ वाटलें. मी कुठें तरी वाढावत होतों. अंतर्गत-तली खूणगांठ निसटत होती. मनावरचा कावू सुटत होता. करूं नये असें वाटत असतांही सहजमत्या त्या त्या गोष्टी करून जात होतों. मला वाटलें, नंदिनीनें माझ्यावर छाप टाकली.

सावध राहण्याचा प्रयत्न जरी सारखा चालला होता तरी माझें मलाच कळत होतें, कीं मी अगतिक होत चाललों होतों. नंदिनीवांचून मला चैन पडेनासें झालें होतें. कोणत्याही प्रकारची कामुक भावना माझ्या हृदयांत केव्हांच उद्भवली नाहीं. पण स्नेहाचे धागेदारे मला तिच्याशीं जखडून बांधून टाकूं लागले होते.

तीही तशीच अगतिक झाली होती का ? उठल्यासुटल्या ती मला कां फोन करित होती ? मी आतांच जेवून उठलों, अमुक पुस्तक वाचलें आहे, अमुक पुस्तकांत अमुक विषय आला आहे त्याबद्दल तुम्हाला काय वाटतें ? म्हणून दहा दहा, पंधरा पंधरा मिनिटें ती फोनवर कां बोलत बसत असे ?

फोनमुळे आम्ही एका जागी राहण्याचें सौख्य अनुभवित होतों. बंगल्यावरून निघतांना तिने फोन करावा, कपडे करून मी खाली येऊन उभें राहावें आणि 'कार' येतांच तिच्या शेजारी बसून निघावें असें चाललें होतें. शेजारची पोरनेच नव्हेत तर मोठी माणसेमुद्धां थडा करूं लागलीं होती.

मला वाटे, जे विचार माझ्या मनांत येतात ते विचार तिला कळत असतील का ? ती सारखी बडबडत असे, मी सारखा ऐकत राहीं. पण मी मध्यें घोलत नाहीं — विरोध करता नाहीं म्हणून तिनें कधींच तक्रार केली नाहीं.

एके दिवशीं ती म्हणाली, “ असल्या गलिच्छ वस्तीत कां राहतां तुम्ही ? ही जागा भाड्यानें देऊन चौपाटीकडे किंवा गांवदेवाच्या एकादा चांगलासा ब्लॉक घेऊन कां राहात नाहीं ? ”

“ हें माझें घर आहे. ” मी म्हणालों, ‘ माझें घर दुसऱ्याला भाड्यानें द्यायचें आणि दुसऱ्याच्या घरांत आपण भाडेकरू म्हणून राहायचें, असलें भांडोत्री जीवन मी कां पत्करावें ? जागा गलिच्छ असेल पण ती माझी आहे. ही जागा विकून टाकून दुसरी घेण्याचें सामर्थ्य मला नाहीं. तसें करायला गेलों तर माझी असलेली पुंजी नाहीशी होईल. मला नोकरी करायची नाहीं. उद्योगधंद्यांत पडायची माझी इच्छा नाहीं. चळवळीची मला हौस नाहीं. मग असेना कां गलिच्छ वस्ती ? उभा जन्म मी इथें घालवला पण माझ्या प्रकृतीवर कधीं कांहीं परिणाम झाला नाहीं. शेजाऱ्यापाजाऱ्यांचा मला उपसर्ग होत नाहीं. एकांताची मला आवड आहे, तो एकांत मला इथें भरपूर मिळतो. भरपूर वाचायला मिळतं. ट्राम-गाड्यांची कांहीं गडबड नाहीं. या गलिच्छ वस्तीतच कां होईना पण मलबार हिलची सारीं सौख्य मला इथें मिळतात. मग ही जागा मी कां बदलूं ? ”

“ खरें आहे तें ! ” ती गंभीरपणें म्हणाली, “ आपल्या जागेचा, आपल्या वास्तूचा जिव्हाळा मोठा विलक्षण असतो. एकलकोंडेपणा मलाही आवडत नाहीं. पण मलबार हिलवरचें हे जिणें म्हणजे तुरंगाची हवा वाटते. चांगल्या गजबजलेल्या जागीं राहावें असें वाटतं मला पण स्वतःच्या

घराचा मोह सोडवत नाही. वाईट वाटतं तें इथं येतांना. तसा विपर्यास करून घेऊं नका — पण या तुमच्या गल्लींत यायचं माझ्या मोठं जिवार येतं—”

“आणि म्हणूनच मी ही गल्ली सोडणार नाही.” मी हंखत म्हणालों, “या गल्लीचा परिचय एरवीं तुम्हांला कसा व्हावा? गरिबागुरिबांच्या गोष्टी तुम्ही बोलतां पण अशा जागीं आल्याशिवाय गरिबांच्या गरिबीची जाणीव काळजाचा चिमटा घेणार नाही. ही वस्ती तुम्हांला गलिच्छ वाटते. पण या मुंबईत अशीं कांहीं स्थळं आहेत, की त्यांच्याशीं तुलना केली तर ही भानगड गल्ली म्हणजे मलबार हिल ठरेल—”

बोलत असतांना मी मधेच थांबलों. नंदिनी अगदीं गंभीर झाली होती. तिच्या चेहऱ्यावरची खेळकर मुद्रा पार भावळून गेली होती— डोळे तारवटले होते.

आम्ही अपोलो बंदरच्या गेटवेकडे येऊन पोचलों म्हणून बरें झालें. नाहींतर मला वाटतें त्यावेळीं गर्दीच्या रस्त्यांत असतों तर अन्य-मनस्कपणामुळे तिच्या हातून एकादा अपघातही झाला असता.

गाडी थांबली खरी पण आम्ही दोघे गाडीखाली उतरलों नाहीं— उतरण्याची गोष्टही कुणी काढली नाहीं.

मी विचारलें, “कधी पाहिली आहे का ती बस्ती तुम्ही?” तिनें नुसत्या मानेनें नकार दिला.

मी म्हटलें, “समाजवादाचा नुगता पुस्तकी अभ्यास करून आगत नाहीं. ती वस्ती एकदां पाहिली पाहिजे. तात्विक ज्ञान सोपं आहे. परिभाषेची बडवड तर त्याहूनही सोपी आहे. पण कोणत्या परिस्थितीतून हें तत्वज्ञान जन्माला आलें ती परिस्थिति आधीं पाहिली पाहिजे— समजावून घेतली पाहिजे—”

“खरं आहे-खरं आहे !” ती उतावीळपणानें माझें वाक्य संपून देतां म्हणाली, “पाहून—अवश्य पाहून—”

“पाहून भागणार नाहीं” मी जरा कठोरपणानें बोललों, “नुसतं पाहून काय होणार? त्यांत मिसळलं पाहिजे—एक झालं पाहिजे. ती सहानुभूति अस्सल पाहिजे—नक्कल नको.”

ती स्तब्ध राहिली मिनिटांवर मिनिटे गेलीं पण ती कांहींच बोलत नाही असे पाहून मीही माझे भाषण चालू ठेवण्याचा उपक्रम केला नाही.

तिच्या मनावर परिणाम झाला होता. ती विचार करीत होती. त्या विचारांची सांखळी तोंडावी अरीं मला वाटेना. कांहींच न बोलतां अशीं पंधरा दीस मिनिटे निघून गेलीं.

चटकन् माझ्याकडे वळून भेदकपणे पाहता ती म्हणाली, “तुम्ही काय काय वाचलं आहे—या समाजवादाबद्दल ?”

“भिळणारीं सांगीं पुस्तकं मी वाचलीं आहेत. पण चर्चात्मक पुस्तकांपेक्षां या चळवळीच्या इतिहासावर ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या आहेत त्या मला जास्त आवडल्या. त्या कादंबऱ्यांत समाजाच्या सर्व अंगांचा पुरेपुर विचार केलेला आढळतो. त्या त्या काळांतल्या त्या त्या चळवळींत भाग घेणाऱ्या असामान्य व्यक्तींपेक्षा सामान्य व्यक्तीच्या मनो-भूमीचें चित्र कादंबऱ्यांत सांडतें, म्हणूनच मला त्या जास्त आवडतात. असामान्य व्यक्तीच्या मनोभूमीशीं मला समरस होतां येत नाही. सामान्य व्यक्तीच्या ठायीं मला आपुलकी वाटते. मीदेखील एक सामान्य माणूस आहे; जिथं कांति झाली आहे तिथली सामान्य माणसं कशी असतात हें म्हणूनच कळावं असं मला वाटतं. मार्क्सचें ‘कॅपिटल’ मी वाचलं पण तें मला चांगलंसं कळलं नाही असं म्हणायला मला मुळींच लाज वाटत नाही. त्यापेक्षां ‘सीमेट्र’ ही कादंबरी मला जास्त आवडली—तुम्ही वाचली आहे का ती ?”

पुनः तिनें मानेनेंच नकार दिला.

“तर मग माझे ऐका. एकदां या साऱ्या रशियन कादंबऱ्या वाचा—क्रांतिनंतरच्या ! पूर्वीच्या वाचायच्या असल्या तर त्या भागाहून वाचतां येतील—”

पुनः स्तब्धता पसरली. आजूबाजूला सारी गडबड सुरू होती. फेरीवाले ओरडत होते पारशी जोडपी हातांत हात घालून जात होती. कुर्णा होड्यांतून आणि लॉंचमधून सहल करण्यासाठीं निघत होती. निमगोऱ्या मुली तोंडाला बरीचशा पावडर माखून गोऱ्या तरुणांच्या नज-रेंत भरण्यासाठीं उगीच इकडे तिकडे येरझार्या घालीत होत्या. पण या

सर्व गडबडीकडे तिचें लक्ष नव्हतें.

‘तिची ती मनःस्थिति पाहून मला समाधान वाटलें.

अशीच आणखी कांहीं मिनिटें गेली. तिनें गाडी चालू वेली. आणि आम्ही भानगड गल्लीत येऊन पोहोंचलों.

मी गाडीखाली उतरलों—तीही दुसऱ्या बाजूनें उतरली. यापूर्वी ती कधीच अशी उतरली नव्हती. कांहीच न बोलतां—किंवा तिला न बोलावतां मी जेव्हां माझ्या घरीं जाऊं लागलों तेव्हां तीही माझ्या मागो-माग येऊं लागली. आजबाजूच्या खिडक्या दरवाजांतून वृद्ध, तसण, स्त्रिया, मुलें डोकावून पाहूं लागलीं.

मी वर आलों. दरवाजाची कडी काढली. स्विच दिला. दिवा लागला.

डोकीवरची टोपी काढून नित्याप्रमाणें फेंकून दिली, कोटही तसाच एका खुर्चीवर टाकला आणि मागे वळून पाहिलें तो नंदिनी तिथें उभी होती.

तिची मुद्रा पालटली होती. पूर्वीप्रमाणें ती गंभीर झाली नव्हती खरी पण नित्याची खेळकर वर्त्तीही तिच्या मुद्रेवर दिसत नव्हती.

“या, बसा ना!” मी म्हटलें.

माझ्या खोलींतल्या खुर्च्या अगदीं साधारण प्रतीच्या होत्या—जुन्या पुराण्या होत्या. टेबलावर पुस्तकांची रास पडली होती. कपडेही इकडे तिकडे अस्ताव्यस्त पडले होते

तिनें चौहिकडे नजर फेंकली आणि अगदीं अदबानें म्हटलें, “या अशा अव्यस्थितपणांत राहणं तुम्हांला आवडतं?”

“हें पुरुषी घर आहे आमचें!” मी हंसत हंसत म्हटलें, “कोण इथं व्यवस्था ठेवणार? गडी आहे. तो आपल्या परीनं नीटनटकेपणा आणण्याचा प्रयत्न करतो पण माझ्या गबाळेपणापुढें त्याला हार खावी लागते—” माझ्या वडिलाच्या हयाती पासूनची हकिकत सांगण्यास मी सुरवात केली आणि त्याबरोबरच तिनेंही खोलींतला अव्यवस्थितपणा नाहींसा करण्याचा उपक्रम केला. टेबलावरचीं पुस्तकें तिनें नीट लावून ठेवलीं, अस्ताव्यस्त पडलेले कपडे खुटीवर ठेवून दिले. माझ्या भाषणाला

ती मधून मधून हंकार देत होती.—केरसुणी घेऊन ज्यावेळी ती खोली झाडू लागली त्यावेळी मात्र माझ्याने राहवेना.

“तुम्ही कशाला झाडतां?” मी म्हटलें, “गडी येईल की आतांच !”

तिचें झाडणें सुरू होतें. झाडीत झाडीत ती म्हणाली, “अव्यवस्थितपणा मला आवडत नाही. मला इथें घटकाभर वसायचें आहे—तुमच्यासाठी नव्हे, माझ्या समाधानासाठी म्हणून मी खोली झाडतें आहे.”

मज्जे बोलणें थांबलें पण तिचें काम मात्र सुरू होतें. तिच्या प्रत्येक हालचालीकडे मी लक्षपूर्वक पाहत होतो. तीत मोठा रेंखीवपणा होता. प्रत्येक गोष्ट ती अगदी नीटनेटकेपणानें करित होती.

माझ्या डोळ्यांसमोर एक क्षणभरच चक्र आल्यासारखें झालें. त्या चित्रानें माझ्या हृदयावर आघात केला. कौटुंबिकतेची कल्पना माझ्या हृदयांत आली होती. घरच्या मालकासारखा मी उभा राहून निरीक्षण करित होतो आणि ती—कुणासारखी बरं?—मोलकरणीसारखी तर खास नव्हे—घरच्या गृहिणीसारखी माझ्या अव्यवस्थित संसाराला शोभा आणण्याचा प्रयत्न करित होती.

त्या चित्रामागें दिसणाऱ्या या भावनात्मक कल्पनेमुलें माझें हृदय थरारून गेलें. माझ्या सर्वांगाला कंप सुटला. पूर्वी माझ्या अंतःकरणांत कधीही न जाग्या झालेल्या वृत्ति मला डिवचूं लागल्या.

सारी साफसूफ झाल्यानंतर तिनें चोर्हीकडे नजर फेंकली—तिरपी मान करून तिनें माझ्याकडे पाहिलें आणि अगदी नाजुकपणे म्हटलें, “आतां अगदी छान दिसत नाही?”

मी नुसता हंसलों तेव्हां ती पुढें म्हणाली, “या बसा आतां. आतां आपण जरा गप्पा मारूं.”

पूर्वीचा सारा गंभीरपणा नाहीसा झाला. कोणताच तात्विक प्रश्न निघाला नाही. खरोखरच आम्ही गप्पा मारीत बसलों.

बराच वेळ गेल्यानंतर तिनें मनगटांतील घडयाळाकडे पाहिलें आणि म्हटलें, “फार वेळ झाला नाही? उशिर झाला म्हणून रागावणारं मला घरीं कुणी नाही खरं पण नोकर माणसांनादेखील किती वाट पाहा-

यला लावायची ? जाऊं आतां ?”

ती जायला निघाली—दाराजवळ थांबून वळून म्हणाली, “ आतां ही व्यवस्था यापुढं अशीच राहिली पाहिजे. कांहीं बिघाड होतां नये. इथं अशीच केव्हांतरी Surprise visit देईन आणि पुनः गवाळेपणा दिसला--गवाळेपणा दिसला तर माझ्याशीं गांठ आहे म्हणावे !”

ती झटकन् निघून गेली. मी तसाच बसून राहिलों.

कुठली कोम ही—माझ्या घरांत येऊन माझ्यावरच सत्ता गाजवते म्हणजे काय ? कोणत्या अधिकाराच्या जोरावर ?

मनांतून चिरड येत होती तरी मी आपल्याशींच हंसूं लागलों.

४

तितक्यांत एक वावटल आला. समाजवादी लोकांची पकडापकड होऊन मीरतचा खटला सुरू झाला.

नंदिनीच्या घरी येणारी जी तरुण मंडळी होती त्यापैकी कुणीही या खटल्यांत पकडला गेला नव्हता. पण मीरतच्या खटल्यांत समाविष्ट झालेल्या एकाद्या पुढाऱ्याचे ते तरुण अनुयायी होते.

म्हणूनच केव्हांही नंदिनीकडे जावे तेव्हां मीरतच्या खटल्याखेरीज दुसरी कसलीही चर्चा ऐकू येईनाशी झाली होती. त्याच त्याच विषयांचे पुनःपुनः चर्चितचर्चण केलेले मला आवडत नसे. पहिल्या पहिल्याने जरी मधून मधून या चर्चेत मी भाग घेत असे तरी पुढे पुढे मी त्यांतून अलग राहू लागलों.

हा खटला कितीतरी दिवस चालला होता. कितीतरी साक्षी पुरावे हात होते. खटला चालू असतां आणखी कांही कांहीं व्यक्ती पकडून नेऊन खटल्यांत समाविष्ट केल्या जात होत्या. त्यामुळे मागे राहिलेल्या या अनुयायी मंडळीची मनःस्थिती सदोदीत असमाधानाची असे.

नव्या नव्या चळवळी सुरू होत होत्या. राजकारणांत जिकडे तिकडे खळबळ चालली होती. साबरमतीच्या सत्याग्रहाश्रमांतून देखील कांहीं-तरी कुलंगडीं उपस्थित होतील असे सर्वत्र वाटत होतें.

समाजवादी आणि सत्याग्रही व्यक्तींचे केव्हांच जमत नव्हते. अन्-त्याचारी चळवळीवर समाजवादी लोकांचा मुळीच विश्वास नव्हता. म्हणजे

अत्याचाराकडे त्यांची प्रवृत्ति होती असें नाही. पण अप्रतिकारात्मक चळ-
वळ समाजवाद्यांना पसंत नव्हती.

याच विषयाची सदीर्घता चर्चा सुरू असे. सनातनी लोकांच्या
तोंडचे वेद, उपनिषदे आणि पुराणांचे आधार पुराणवादित्वाच्या समर्थना-
साठी जितक्या आवेशाने निघत असत. तितक्याच आवेशाने मार्क्स,
एंगल्स आणि लेनीन यांचे आधार देऊन समाजवादी भांडत होते.

दोघांचीही मते मला पसंत नव्हती. दोघांचाही आवेश मला संमत
नव्हता. या आवेशाच्या मुळाशी खोल विचारांचा अभाव आहे, असेंच
मला वाटे. बदलत्या परिस्थितीला वेदा-पुराणांचे आधार जितके अप्रस्तुत
होते तितकेंच स्वतंत्र राष्ट्राच्या सार्वत्रिक स्वातंत्र्यासाठी मार्क्स, लेनिन
प्रभृतींनी काढलेली प्रमेये हिंदुस्थानासारख्या गुलाम-राष्ट्राला सर्वस्वाने
लागू पडणारी नाहीत असें मला वाटे.

माझी ही मते कुणालाच पटत नसत. नंदिनीचे मन दुश्चित्त होतें.
केव्हां केव्हा तिला गांधींची मते पटत. तर केव्हा केव्हा ती मार्क्सवादा-
कडे झुकते. सुरेंद्र नांवाचा जो तरुण समाजवादी होता तो मात्र बराच
विचारी असावा असें मला वाटे. त्याला गांधी आणि मार्क्स या दोघांचीही
मते पटत होती. पण हिंदुस्थानच्या राजकारणासाठी या दोन्ही प्रमेयांचा
समन्वय कसा करायचा हें त्याला चांगलेसे ठरवता येत नव्हतें.

सुरेंद्र म्हणें, “ या दोन्ही तत्वांचा समन्वय झाला पाहिजे यांत
शंका नाही. खरा मानवसमाज समतेच्या पातळीवर आणण्यासाठी अत्या-
चाराची जरूरीच आहे असें मला वाटत नाही. पण चातुर्वर्णाच्या जुन्या
कल्पना, ईश्वरावरचा निरुपमेय निर्भर वगैरे गांधींची तत्वे मला बिलकूल
पटत नाहीत. निःशस्त्र झालेल्या राष्ट्राला लढाई करायला अनत्याचारा-
सारखें—अप्रतिकारासारखें दुसरें शस्त्र नाही, असें गांधीप्रमाणें मला वाटतं.
या शस्त्रांचा सार्वत्रिक उपयोग अजून झाला नाही आणि तो करून
घेण्याची पात्रता आम्हा लोकांत आहे असंही मला वाटत नाही. त्याच-
प्रमाणें मार्क्सचे नियम हिंदुस्थानसारख्या गुलाम राष्ट्राला लावतांना जड
जाईल असेही मला वाटतं. दोन्ही तत्वांतल्या या अडचणी सारख्या आहेत.
यांतून मार्ग कसा काढायचा ? ”

सुरेंद्राचें म्हणणें मला पटे. पण त्यामुळें बाकीचे सारे तरुण आम्हां दोघांची टर उडवित असत. नंदिनी त्यांत सामील होत नसे खरी, परंतु त्या त्यांच्या वर्तनाचा ती प्रतिकारही करीत नसे.

मधें काय झालें कुणाला ठाऊक, सुरेंद्र नंदिनीकडे येईनासा झाला. तो कां येत नाहीं हें मला कळलें नाहीं. तो येत नाहीं याची कुणी विचार-णाही केली नाहीं.—किंवा तो पुन्हां यावा म्हणून कुणी खटपटही केली नाहीं, इतकेंच नव्हे तर तो पूर्वी येत होता याची जाणीवही कुणी दाखवीत असल्याचें दिसून आलें नाहीं.

सुरेंद्राचा आधार सुटल्यामुळें मी चर्चेत भाग घेईनासा झालो. नंदिनीनेंही मला मुद्दाम होऊन चर्चेत कांहीं ओडलें नाहीं. तरुण आपल्याच रंगांत दंग असत, त्यांना माझी मुळींच खिजगणती नव्हती.

नंदिनीच्या दहशतीमुळें मी माझ्या खोलींतली व्यवस्था नीट-नेटकी ठेवण्याचा कसोशीनें प्रयत्न करीत होतों. खरोखरच तिनें आपलें वचन पाळलें होतें. चार दोन दिवसांनीं माझ्या खोलींत येऊन ती व्यवस्थित आहे कीं नाहीं हें पहाण्याची ती खबरदारी घेई. अव्यवस्था झालेली दिसल्यास ती स्वतः दुरुस्त करी.

मला एक प्रकारची शिस्त लागली.—माझ्या गळ्यालाही शिस्त लागली.

पुनः पुन्हां मला वाटे, नंदिनीची दहशत मी १ वही कां बाळगावी ? मी कांहीं तिचा नोकर नव्हतों. तिनें माझ्यावर जरब चालवावी असें कौणतेच कारण अस्तित्वांत आलें नव्हतें.

केव्हां केव्हां मला वाटे, मुद्दाम होऊन अव्यवस्था करावी आणि नंदिनीला दाखवून द्यावें, कीं तिची कदर आपण बाळगीत नाहीं.

पण मनांत आणलेला हा विचार मी केव्हांच अमलांत आणला नाहीं. तिनें माझ्यावर छाप टाकली होती यांत शंका नाहीं.

आम्ही जवळ जवळ समवयस्क होतो—दोघांच्या वयांत एकाचा वर्णाचा फरक असेल नसेल. त्या समवयस्कतेचाच हा परिणाम होता का ? कीं दुसरे कांहीं कारण होतें ? संसारांत पडण्याची कल्पना माझ्या मनांत कधींच आली नव्हती—आजही येत नव्हती. बंधनाचा मला

तिटकारा होता. आधी बंधन घालून घ्यायचे आणि मग ते तोडण्याचा प्रयत्न करायचा असला तेव्हा उपद्रव्याप करण्यापेक्षा मुळी बंधनांतच पडून नये हें काय वाईट ?

संसार थाटण्याची कल्पना म्हणूनच मला आकर्षक होत नव्हती. संसारी माणसात मी मिसळलों नव्हतो. दुरून त्यांची सुखदुःखे पाहत होतो. पण तो दूरस्थपणा देखील फार लांबच्या अंतराचा होता. संसारी माणसाची गृहस्थितामुद्धा माझ्या परिचयाची नव्हती.

संसार थाटण्याच्या मुळाशी कोणत्या कल्पना आहेत याचा मला अंदाज नव्हता

प्रथम प्रेमांत पडावे, नंतर लग्न करून संसार थाटवा, मुलेंवाळें व्हावीत, त्या मुलावाळांच्या वात्सल्याने प्रपंचाचा पसार वाढवावा, हीच काय ती संसाराची कल्पना. या कल्पनेला सुरवात होते आहे प्रेमापासून. सत्तीने केलेल्या लग्नाचे परिणाम काय होतात याची वर्णने मी पुस्तकांतून वाचली होती, तशीच प्रेमाच्या आधारावर उभारलेल्या संसाराची गोड दृश्येही मला वाङ्मयाच्याद्वारे परिचित झाली होती. प्रत्यक्ष मी काहीच पाहिलें नव्हतें.

म्हणूनच मला संसाराची भिती वाटे. आपला एकटा आहे तो बरा आहे. —कशाला उर्गाच व्याप वाढवावा—व्यापाच्या पायी संताप होणारच—० शा माझी विचारसरणी होती.

आज मी माझ्या खोलीकडे नजर टाकली, की मला वाटे की माझ्या विचारसरणीला कुठें ना कुठें धोका आला. खोलीकडे पाहिले की थाटलेल्या संसाराचा भास होई. गृहिणी घरात नव्हती खरीपण नंदिनीने लावलेली जरय घरल्या गृहिणीपेक्षांही कडक होती

हा विचार आला की माझे मन कावेर्यावर होऊन जाई. आजपर्यंत मनाला घातलेला लगाम कुठें तरी तुटून लागतो आहे की काय असे वाटे. नंदिनीकडे पहाण्याची आजपर्यंतची दृष्टि बदलते आहे—कुठेंतरी नवा धागादेरा जडतो आहे—कसले तरी अज्ञात आकर्षण मला नंदिनीकडे खेंचतें आहे, असा भास होई.

तो भास होता की सत्य होतें ? यापूर्वीच्या माझ्या भिन्नहीन जीव-

नांत एक नवा मित्र मिळाला. योगायोगाने ती स्त्री निवाली ! एक तरुणा हाच एकादा पुरुष असता तर त्यानेदेखील माझ्या मनावर असाच परिणाम केला असता का ? त्याने देखील अशीच जरब लावली असती का ? त्याचे देखील असेच आकर्षण वाटले असते का ?

त्या प्रश्नाचे उत्तर मला देता येईना. कोणत्याही पुरुषाशी माझा स्नेहसंबंध जुळून आला नव्हता. मताच्या सारखेपणामुळे सुरेंद्राबद्दल मला ओढा वाटे. पण इतके दिवस त्याची भेट झाली नाही तरी सुद्धा होऊन त्याचा तपास करावा, त्याला गांठावे, असे मला केव्हाच वाटले नाही.

नंदिनीने माझ्या मनावर कांहीतरी परिणाम केला होता यांत शंका नाही. एक दिवस ती दिसली नाही तर माझा जीव व्याकुळ होई. एकादे दिवशी ती आजारी पडली तर तिच्या घरी जाऊन घटकान् घटका एक शब्दसुद्धा न बोलतां मी तिच्या बिछान्याजवळ बसून राहीं.

शारीरिक आकर्षणाचा माझ्या मनावर कधीच परिणाम झाला नव्हता—म्हणजे मी परिणाम होऊं दिला नव्हता. बाह्यसौंदर्याबद्दल मला एक प्रकारचा तिढाकारा होता—निदान औदासिन्य तरी खात्रीने होतें. नंदिनी देखणी होती, सशक्त होती, सुदृढ होती, पोषाख करण्यांत नीट-नेटकी होती. पण त्या देखण्यापणाचे किंवा नीटनेटकपणाचे आकर्षण मला असह्य झाले नव्हते. तारुण्यसुलभ दृष्टीने मी कदाचित् तिच्याकडे पाहिले असेल. पण त्या पलीकडे माझ्या भावना कधीच गेल्या नाहीत. ॥ ५४ ॥

मग हे काय झाले होते ? कुणाला विचारीन म्हटले तर जिह्वा-ळ्याचे असे कुणीच नव्हते. नंदिनीला तर विचारणे अशक्यच होते. ती होऊन कांहीतरी बोलेल म्हणून मी वाट पहात होतो. माझे विचार मला दाबून ठेवतां येत असत. पण विचाराचे अतिक्रमण तिला आवरतां येत नसे हे मला माहीत होते. तसें अतिक्रमण होतांच ती विचारल्याशिवाय राहाणार नाही. अशी माझी जी खात्री होती ती एके दिवशी खरी ठरली.

एके दिवशी मी तिच्या बंगल्यावर गेलों होतो. चालू राजकारणाच्या गोष्टी बोलत बसलों होतो. तिथे दुसरे कुणी नव्हते किंवा येण्याचा संभवही नव्हता.

मध्येच बोलणे थांबले, आणि कोचावर मागे मान टाकून कांहीं

वेळ नंदिनी अगदी स्वस्थ पडली. ती कांहीच बोलत नाही असे पाहून, बराच वेळ वाट पाहून, ज्यावेळीं मी तिला विचारलें तेव्हां ती म्हणाली, “एकलकोंडेपणाचा मला अगदी वाट आला आहे !”

“एकलकोंडेपणाचा ?” मी विचारलें, “एवढी मित्रमंडळी इथे गोळा होते, दरोज आपण बोलतों, बसतों, चर्चा करतों—”

“तरीही अगदी एकटें एकटेंच वाटतें मला !” नंदिनी एक मुस्कारा सोडून म्हणाली, ‘घरांत कुणी नात्याचें असतें—कुणी जिव्हाळ्याचें माणूस असतें—फारसा जिव्हाळा न दाखविणारे माझे बाबा जरी ह्यात असते तरीही मला असं एकलकोंडें वाटलं नसतं. हे सारे स्नेहसंबंध कसे वाजारी वाटतात ! असं वाटतं, उद्यां माझी मतं बदललीं तर इथं कुणी येतील का ? असेच बोलत बसतील का ? केव्हां केव्हां असं वाटतं, हे कुणी न येतील तरच बरं. जगाच्या उठाठेवी या किती करायच्या ? स्वतःचं म्हणून माणसाला कांहीं नमतंच का ? जो उठतो तो जगाच्याच गोष्टी बोलतो, जगाची उलथापालथ करून टाकण्याच्या गोष्टी बोलतो, पण या माझ्या उलथापालथीत या एकट्या जीवाची जागा कुठं आहे याची चर्चा कुणीच करीत नाही—” चटकन् माझ्याकडे रोखून पाहात ती म्हणाली, “तुम्ही सुद्धा या बाबतीत कां कांहीं बोलत नाही ?”

“मी सुद्धा ? मी सुद्धा म्हणजे काय ?”

पुन्हां कोचावर मागे मान टाकून ती एक क्षणभर स्वस्थ पडली. ती आपल्याशीच पुटपुटत होती, ‘मी सुद्धा म्हणजे काय ?’

माझा जीव अगदी डोळ्यांत आला होता. ज्या प्रश्नाचें निराकरण नंदिनीकडून होईल अशी मी अपेक्षा करीत होतों तो प्रश्न होऊन गेला होता. आतां मला उत्तर मिळणार होतें. मनाची रुखरुख नाहीशी होणार होती.

पण ‘मी सुद्धा म्हणजे काय ?’ असें पुनः पुनः पुटपुटत नंदिनी तशीच कोचावर पडून राहिली.

मला वाटलें, नंदिनीची लहर फिरली. उत्तर द्यायला ती कचरते आहे ?—मीते आहे—की उत्तर द्यायला नाराज आहे ?

ताड्कन् उठून नंदिनीनें एक खुर्ची ओढून घेऊन तिच्यावर बसत

मला म्हटलें, “नीसुद्धां म्हणजे काय, हा प्रश्न तुम्ही मला घालतां ? हें एवढीं माणसं इथं येताहेत—तुमचा परिचय व्हायच्या पूर्वीपासून येताहेत—पण त्यांच्याशीं मी कशीं वागतें आहे ? मी कधीं घरीं जातें का त्यांच्या ? केरसुणी घेऊन त्यांची खोली कधीं आडली होती का मी ? मी लावलेला व्यवस्था त्यांनीं तशीच ठेवली की मोडली, याची कधीं चौकशी करते कां मी ? ”

“ तें मी कसं सांगूं ? ” मी अगदीं संथपणें उद्गारलों.

“ खरं आहे तें. तुम्हांला सांगतां यायचं नाहीं. खरंच. मी कुठें जातें किं जात नाहीं हें तुम्हांला तरी कुठें माहीत असणार ? आपण दोघं कांहीं एका घरांत राहत नाहीं. पण हे इथं येणारे लोक कधीं बोलले का ? कधीं त्यांच्या घरीं आल्यागेत्याचा उल्लेख झाला होता का ? मी कधीं कां आलें नाहीं, म्हणून कुणी विचारलें होतं का ? हल्लीं बहुतेक रोज तुम्ही इथं असतां—रोज आपल्या बैठकी होतात—एवढ्यावरून तरी तुम्हांला कळायला पाहिजे होतं कीं जाणून सवरून तुम्हीं पुरुषी पांघरूण घेत आहांत ? ”

“ माफ कर नंदिनी ” मी ओशाळून म्हणालों, “ मी पुरुषी पांघरूण घेतलं नाहीं खरं पण मला निश्चित कांहींच अंदाज नव्हता. माझ्याशीं तुझी वागणूक निराळी असते हे मला कळतं पण तेवढ्यावरूनच अंदाज बांधण्याइतका मी अविचारी नाहीं—”

“ अविचारी नाहीं ना ? ” नंदिनी चिडून म्हणाली, “ मग ‘ मी सुद्धां ’ म्हणून कां विचारलेंत मला ? असं कांहींतरी तुम्ही म्हटलेंत तर मला वाईट वाटेल असं नाहीं का तुम्हांला वाटलं ? ”

काय उत्तर द्यावें हें मला सुचेना. ती अगदीं निकाराला आली होती. वेळ मारून नेण्याचा तो प्रसंग नव्हता. मोकळ्या मनानें जें कांहीं बोलायचें तें बोलून टाकावें असें ठरवून मी निधडेपणानें म्हणालों, “ स्पष्ट बोलतों याबद्दल क्षमा कर. पण तुझें माझ्याशीं होत असलेलें वर्तन हें एकपरीनें मला कोडं आहे. अगदीं स्पष्ट बोलायचं, म्हणजे मी विद्वान नाहीं, श्रीमंत नाहीं, आणि कोणत्याही तरुणीला माझ्याविषयीं आकर्षण वाटेल अशी कोणतीही देणगी निसर्गानें मला मिलिली नाहीं. इतकं असूनही तूं माझ्याबद्दल जी आस्था बाळगतेस, जी आपुलकी दाखवितेस, तिचें

मला आश्चर्य वाटत होतं. अकारण आकर्षणावर माझा विश्वास नव्हता. कुठंतरी मनोधर्माची समानता असावी लागते, त्याशिवाय एका जीवाचं पटत नाही असा माझा समज आहे. म्हणूनच आजपर्यंत माझा कुणाशीच स्नेहसंबंध जडला नाही. जो जडला तो हा तुझ्याशी. त्याला कारण मी नाही—तू होऊन माझ्याशी हा संबंध जोडलास ! हें असं कां झालं याचं अजूनही मला आश्चर्य वाटतं. तू विद्वान आहेस, पदवीधर आहेस, श्रीमंत आहेस. कोणत्याच गोष्टीची तुला वाण नाही. माझ्यासारख्या एका अकिंचन माणसाशी तू आपण होऊन कां संबंध जोडलास, हें कोडं मला अजूनही उल्लेखित नाही. मी सांभितलंच, कीं मित्र म्हणून मला यापूर्वी कुणीच नव्हते. मैत्रीच्या पहिल्याच परिचयानें मी ओढला गेलों तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नाही. तुझ्याप्रमाणं मलाही जिव्हाळ्याचं कुणी नव्हतं. तत्त्वतः अनाथ असलेल्या दोन व्यक्ती एका जागी आल्या झालेच हा ओढा—असा मी मनाचा समज करूच घेत होतो. पण त्या समजानें माझे समाधान होत नाही. हें कोडं उल्लेखित तुझ्या हातीं आहे. सांग, कां मला आपल्या स्नेहाच्या पाशांत ओढलेस ?”

‘तुम्ही’ जाऊन ‘तू’ केव्हां आलें हें माझे मलाच कळलें नाही. त्या ‘तू’ नें तिची पकड धरली.

“तुला मी कां ओढलें ?” ती आपल्याशींच पुटपुटत म्हणाली, “मला देखील तोच प्रश्न आहे. अकारण आकर्षणावर जसा तुझा विश्वास नव्हता तसा माझाही नव्हता. माझे वडील हयात असल्यापासून मी पहात होतें, आमच्या श्रीमंतीच्या पायीं हजारों लाळघोटे आमच्या भोंवतीं येत होते. त्यांच्या मृत्युनंतर मी स्वतंत्र झालें. ते पूर्वीचे लाळघोटे माझ्याभोंवतीं गुंगारा घालूं पहात होते. मी त्यांना झिडकारून लावलों. कॅलेजांतले हे माझे सोबती नंतर माझ्यापुढें येऊं लागले. ती तात्त्विक मैत्री होती. हार्दिक नव्हती—आजही नाही. एका मताचीं माणसं म्हणून आम्ही एका ठिकाणीं गोळा झालों आहोंत एवढंच. तुला मी लायबरींत पाहिलें. तुझी एकलकोंडेपणाची वृत्ती मला तिथंच दिसून आली. एकटेपणासाठींच मी हा घोळका माझ्याभोंवतीं गोळा केला होता आणि एकटेपणासाठींच तू सर्वांशीं फटकून वागत होतास. लायबरींत इतकी माणसं येत होती. पण

त्यांची तुझी ओळख सुद्धा नव्हती हें जेव्हां मी पाहिलं, तेव्हां त्या एकट्या जीवाचा एकलकोंडेपणा घालवावा अशी लहर माझ्या अंतःकरणांत स्फुरण पावली. तें अकारण आकर्षण होतं यांत शंका नाही. पण तें अगदीं अकारण नव्हतं. ती एकटेपणाची सहायुभूती होती. कित्येकांना एकटेपणासाठीं गर्दी मोडून टाकावी लागते, कित्येक आपला एकटेपणा अबाधित ठेवण्यासाठीं मुदाम गर्दीत मिसळतात, तुझा माझा एकटेपणा सारखाच.—पण तो एकटेपणा यायची साधनें मात्र भिन्न. त्या एकटेपणाच्या आकर्षणाने आपला हा स्नेहसंबंध जुळला. आतां समजलं ?”

“ समजलं ! ” असें म्हणून मी स्वस्थ राहिलों.

“ आतां कां बोलत नाहीस ? ” खुर्ची अगदीं माझ्याजवळ ओढून घेत ती म्हणाली.

“ माझं कोडं उलगडलं. आतां काय बोलायचं ? ” असें म्हणून मी पुनः स्वस्थ बसलों.

ती उठून खिडकीजवळ गेली आणि बाहेर पाहूं लागली. कितीतरी वेळ ती खिडकीवाटे बाहेर पहात होती. मी बसल्या जागवरून हललों नाहीं.

मान वळवून ज्यावेळीं तिनें माझ्याकडे पाहिलें त्यावेळीं तिचे डोळे आंसावांनीं न्हाऊन निघालेले मला दिसून आले.

मी धांवतच तिच्याजवळ गेलों आणि उद्गारलों,

“ नंदिनी, रडतेस ? ”

तिला हुंदका आवरतां येईना. माझाही गळा दाटून आला.

काय झालें तें मला कळलें नाहीं, पण नंदिनीचे दोन्ही हात माझ्या गळ्याभोंवती पडल्याचें कळून मी भानावर आलों.

५

मी घाबरून गेलों. हाताचा विळखा सोडविण्याचें देखील मला धैर्य झालें नाहीं.

त्यावेळच्या माझ्या मनःस्थितीचें वर्णन मला करतां येणार नाहीं. ती भीति होती, आवग होता, कीं भावनात्मकतेची ग्लानी होती हें मला कांहींच सांगतां आलें नसतें. पण मी अगदीं हतबुद्ध झालों. कोणतीच प्रतिक्रिया माझ्या हातून घडली नाहीं.

कांहीं क्षणानें ती दूर झाली.—माझ्याकडे पाहून ओशाळली आणि दूर एका कोचावर जाऊन बसली.

ती रागावली कीं खिन्न झाली, याचा अंदाज मला करतां येईना. तिच्या भावनावशतेला मी उत्तेजन दिलें नव्हतें. कदाचित् ही गोष्ट तिला अनपेक्षित वाटली असावी.—त्यामुळे कदाचित् माझ्याबद्दल तिच्या मनांत अनादरही उत्पन्न झाला असावा अशी मला शंका आली.

मी त्याच जागीं उभा होतो. मी कांहींच बोलत नाहीं असें पाहून बसल्या जागेवरून उठून माझ्यासमोर येऊन ती म्हणाली, “क्षमा कर, चूक झाली असें मी म्हणणार नाहीं. पण माझा तोल चुकला—”

पुढें कांहींतरी बोलण्याचा ती प्रयत्न करीत होती पण तिला शब्द सुचत नव्हते.

आतां मी बराच सावध झालों होतो.

“क्षमा कसली ?” मी म्हटलें “हें असं व्हायचंच ! केव्हांतरी असं कांहींतरी होणार अशी शंका मला होतीच. सर्वसाधारण स्नेहापेक्षां भानगड गल्ली

आपलें उभयतांमधलें आकर्षण जास्त आत्यंतिक आहे याची मला जाणीव होती. पण, तुझा असा तोल सुटेल असं मला वाटलं नव्हतं—”

“मलाही वाटलं नव्हतं.” नंदिनी म्हणाली, “भावनेला बळी पडणं म्हणजे मनाचा कमकुवतपणा असं मी म्हणत असें. तात्विक दृष्ट्या मी या कमकुवतपणाची वरंवार चर्चाही केली होती — पण माणसाच्या आयुष्यांत केव्हां असे अतिप्रसंग येतात हें कांहीं सांगून येत नाहीं. आतां मी मानावर आलें आहे—सावध झालें आहे—पण त्यावेळीं काय झालं कुणाला ठाऊक—.” ओशाळून खालीं पहात ती बोलत होती.

“तोल सुटला खरा. कशी गैरसावध झालें मी—” काकुळत-वाण्या दृष्टीनें वर माझ्याकडे पहात ती म्हणाली, “सग नाहीं ना आला माझा ?—अनादर नाहीं ना वाटला ?—”

“मी हेंच विचारणार होतो.” मी हंसत हंसत म्हटलें. मी कां हंसलों हें माझें मलाच कळलें नाहीं.

पण माझ्या हंसण्याचा तिच्या मनावर परिणाम झाला. तिच्या चेहऱ्यावरील पहिली कळा मावळी. ती जरी हंसली नाहीं तरीही हंसण्याच्या पूर्वीची संवेदना तिच्या चेहऱ्यावर दिसत होती.

“दायेंही आपण एकमेकांना भ्यालों !” असें म्हणतांना मात्र तिला हेंसू आवरतां आलें नाहीं.

पलीकडलीं खुर्ची ओढून मी तिच्यापुढें केली आणि शेजारच्या स्त्रालावर बसत मी म्हटलें, “खरं आहे तें ! मी तरी भ्यालों यांत शंका नाहीं. असले प्रसंग आपण कादंबऱ्यांतून वाचतो. प्रत्यक्ष असं कांहीं घडत असलं असा माझा समज नव्हता—” पुढें काय बोलवें तें मला सुचेना.

पायांतील स्लीपरची खोंट, टांचा वर करून जमिनीवर घांशीत नंदिनी वर पाहात म्हणाली, “सग आतां ?”

“तुझा साम्यवाद काय सांगतो ?” मी खंयचटपणें विचारलें, “साम्यवादांत हें असलं कांहीं येतं कीं काय मला माहीत नाहीं. साम्यवादी लोकांच्या कादंबऱ्यांत मात्र असले प्रसंग आहेत. तात्विक पुस्तकें आणि सामाजिक इतिहास या दोहोंचा मेळ कधीं कुणी घालून पहात नाहीं. वेदांताचीं गूढ तत्वं चघळीत बसणारांचीदेखील लग्न झालीं आहेत—

चेदांत्यानांसुद्धां पोरंबाळें झालीं आहेत. ब्रह्म, सत्य आणि जगत मिथ्या म्हणणाऱ्यांनीं देखील चांगले संसार थाटले आहेत. साम्यवादी त्यांच्याच पंक्तीला बसतात कीं काय तें मला माहीत नाही. ”

“ तुम्ही नाहीं का साम्यवादी ? ”

“ मी साम्यवादी नाहीं—वेदांतीही नाहीं, कीं समाजमुधारकही नाहीं. स्वतःचा प्रपेच मला माहीत नाही. जगाच्या संसारांत मी पडलोंही नाही. हें सारंच कांहीं मला नवीन आहे. ”

“ संसारी व्हावं असं नाहीं कां तुम्हांला वाटत ? ”

“ तुला वाटतं का संसारी व्हावं असं ? ”

“ एकलकोंडेपणाला मी अगदीं कंटाळले आहे. ” तो एक दीर्घ निःश्वास टाकून उद्गारली.

“ कां बरं ? ” मी थोड्या कुतिसतपणानें विचारलें, “ राज गडबड चालली आहे इथं. सारा दिवस कुणाची ना कुणाची तरी सोवत असनेच. इतर वेळीं आपण जातोंच आहों कीं फिरायला ! ”

“ हो ! सारा दिवस ! ” ती पुनः एक निश्वास टाकून म्हणाली, “ पण माझ्या प्रश्नाचें उत्तर नाहीं दिलेंत ? ”

मी मोठ्या पेंचांत पडलों. प्रकरण हातघाईला आलें होतें कोर्टींग झगरे असं कांहीं म्हणतात, तें तत्वतः बरेचसें होऊन गेलें होतें. एकमेकांचा एकमेकांना खूप परिचय झाला होता. मला प्रश्न पडला तो हाच, कीं अशा परिचयानें एकमेकांचीं अंतरंगें एकमेकांशीं पूर्णपणें पडताळतं येतात का ?

मी स्पष्टपणें तिला तसें विचारलें, तेव्हां ती म्हणाली, “ चिकित्सक दृष्टीनें मी पाहूं लागतें त्यावेळीं मला असं वाटतं, कीं आपण एकमेकांना चांगलें ओळखलें आहे. सहवास झाला आहे पण घनिष्टता नाहीं एवढंच, कुठें तरी संकोच अजून बाकी राहिला आहे. अजून मन मोकळं करून आपण एकमेकांशीं बोललों नाहीं; यापुढें तसें आपण बोलूं या. एकमेकांनीं एकमेकांकडून कांहींसुद्धां चोरून ठेवायचें नाहीं; मनांत येईल तें अगदीं स्पष्टपणें विचारायचें. परीणामाची कदर बाळगायची नाहीं. आहे कबूल ? ”

“ कबूल ! ” मी निश्चयपूर्वक म्हटलें. मलाही हा प्रयोग करून

पाहायचा होता.

तिचें म्हणणें अक्षरशः खरें होतें. संकोच पूर्णपणें दूर झाला नव्हता—निदान मी तरी संकोचानें वागत होतो यांत शंका नव्हती. संसार थाटण्याच्या गोष्टी दूर राहोत, पण एकमेकांचं एकमेकांशीं कितपत पटतें याचा पडताळा ध्यायला काय हरकत आहे ?

पुनः एक कल्पना माझ्या मनांत आली.

मी म्हटलें, “ सारा संकोच सोडायचा — पण तो मनाचा. मनांत कांहीं चोरून ठेवायचं नाही. बोलतांना शब्दांचीसुद्धां पारकत करायची नाही. पण आपणा उभयतांची पूर्ण कसोटी लागेपर्यंत ‘तें तसलें’ कांहीं पुन्हा होऊं घ्यायचं नाही, एवढं ध्यानांत ठेव.”

नंदिनी हंसली. त्या हंसण्यांत साधारण स्त्रीसुलभ मार्दव ओतप्रोत भरलें होतें. साम्यवादी नंदिनीचा मागमूससुद्धां राहिला नव्हता.

पूर्वींच्यासारख्या खेग सुरू झाल्या. एकमेकांशीं वागण्याचें धोरण पूर्वीप्रमाणेच राहिलें होतें. साम्यवादी मित्रमंडळी पूर्वीसारखीच येत होती. तशीच चर्चा चालत होती. मधला तो तेवढा प्रसंग आम्ही उभयतांनीं अंतःकरणाच्या कुठल्या तरी गुप्त कण्यांत लपवून ठेवला होता. त्याची आठवण पुसली गेली नव्हती—नव्हे ती आठवण अगदीं जळत्या ज्योती-सारखी माझ्या अंतःकरणांत तरी धगधगत होती. मला आश्चर्य वाटत होतं तें हेंच, कीं विसरणं इतकं कठीण कां व्हावं ? आयुष्यांतल्या किती-तरी गोष्टी मी विसरून टाकल्या होत्या. आज सुखासमाधानानें राहण्या-साठीं ज्या वडिलांनीं पुंजी करून ठेविली होती त्यांची आठवणसुद्धां मी विसरून गेलों होतो. अभ्यासक्रमांतलें जीवन, त्यावेळची मैत्री, त्यावेळचीं तीं सुखदुःखें, सारीं कांहीं नाहीशीं झालीं होती.

पण ही लहानशी आठवण मात्र मला विसरतां येईना. तिला विचारलें तेव्हां तीही म्हणाली “ तेवढंच मला कठीण जातंयू. चार-चौघांत बोलत असतें. मोठमोठ्या गहन विषयांची चर्चा करीत असतें, तितक्यांत कुणीरा डिवचल्यासारखं वाटतं. पटकन् आठवण जागी होते आणि अंगावर रोमांच उभे रहातात. कधींच असं झालं नव्हतं मला—” ती आपल्याशींच हंसून म्हणाली, “ आणि व्हायचं तरी कसं. असला अनु-

भव कधींच आला नव्हता. कधींच कुणाबद्दल असं वाटलं नव्हतं—”

तिचें तें उत्तर ऐकत असतां मला तंद्रा लागली. कां असं व्हावं हेंच मला कळत नसे

केव्हां केव्हां मला मोठा अभिमान वाटे. सुंदर, तरुण, विद्वान आणि श्रीमंत असलेले कितीतरी मित्र तिच्याभोंवतीं गोळा होत होते. त्या सर्वांना टाकून तिची नजर माझ्याकडेच कां वळली ? काय असं माझ्यांत विशेष आहे म्हणून अशा अभिमानी तरुणीनें माझ्यासाठीं आपला अभिमान विसरावा ?

तितक्यांत एक वावटळ उठली. गोलमेज परिषद भरायचें घाटत होतें. परिषदेला पुष्कळांचा विरोध होता. माँटेग्यूसाहेब मुंबईच्या किनाऱ्यावर उतरले. कित्येकांनीं त्यांच्यापुढें लोटांगणें घेतलीं. कित्येकांनीं त्याची खिजगणती धरली नाहीं. हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांत कांहींतरी फरक होणार यांत शंका नव्हती. पण तो फरक कसा होणार आणि हिंदुस्थानला त्यापासून किती फायदा होणार याच्याबद्दल प्रत्येकाला शंका वाटत होती.

म्हणून तोच विषय चर्चेचा होऊन बसला होता. गोलमेज परिषदेवर बहिष्कार घालावा असें अर्थातच साम्यवादी लोकांना वाटत होतें. काँग्रेसवालेही बहिष्काराच्या बाजूचेच होते. पण त्यांत कांहीं फाटाफूट होती. प्रागतिकांचा ओढा सहकार्यांशीं होता. पण एकंदरीत बहिष्कारवादीच जास्त होते. त्यामुळे साम्यवादी लोकांना चांगला आधार वाटत होता.

राजकारणाच्या चर्चेची आंत्यंतिकता वाढवायला हा विषय इतका महत्त्वाचा होता, कीं त्यामुळे नंदिनी इतर गोष्टी विसरून गेली. सारखीं व्याख्यानें सुरू होती. तेवढ्यांत आमची ही मित्रमंडळी प्रामुख्यानें भाग घेत होती.

तितक्यांत आणखी एक आपत्ती आली. कित्येक साम्यवादी पुढाऱ्यांना अगदीं अचानक एके दिवशीं अटक करून मीरतला नेण्यांत आले. स्वरी कळकळीचीं साम्यवादी माणसें एकदम दुरावल्यामुळे आमच्या चर्चावादी तरुणांना हताशपणा आला असल्यास नवल नाहीं.

एकामागून एक निरनिराळ्या ठिकाणचे निरनिराळे साम्यवादी पक-
भानगड गल्ली

डून मीरतला नेण्यांत येत होते. खटल्याची तयारी मोठ्या जरीने सुरू होती. हिंदुस्थान आणखी विलायत यांतले राजकारणाचे धगेदेरे गुंफले जात होते.

खटल्यांच्या हकीकती वाचण्यांत काळ घालविण्यापलीकडे आमची ही मित्रमंडळी विशेष कांही करीत नव्हती. प्रत्येकाला कांही ना कांही तरी कारणाने भिती वाटत होती. कुणी मागे राहून कार्य करण्याचा आव आणीत होते, कुणी आपला दुबळेपणा प्रामाणिकपणे कबूल करीत होते, तर कुणी एकमेकांकडे साशंक नजरेने पहात होते. पूर्वी या मंडळांत दिसत असलेली जूट बहुधा नाहीशी झाली होती.

असेच आणखी कांही दिवस गेले. व्याख्याने, चर्चा थंडावल्या होत्या. राजकारणापेक्षा सर्वसाधारण वाङ्मयाकडे आमच्या या साम्यवाद्यांचे लक्ष वेधले होते. अंतःकरणांतील अगदी आवडती वृत्ति अशा प्रकारे थंडावल्यामुळे नंदिनी दिवसेंदिवस आपल्या या तरुण मित्रांबद्दल उदासीन होऊ लागली होती.

एके दिवशी ती मला म्हणाली, “खरोखरच मी हल्लीं हतबुद्ध झाले आहे. चढावाच्या धोरणाशिवाय माझे समाधान हेत नाही. पण आतां पहावे तों जो तो अंगचोरी करतो आहे. ही अगदी आणीबाणीची वेळ आहे असे मला तरी वाटतं. यावेळीं कातडी बचावण्याचें धोरण बाळगून कसं चालेल ? पूर्वीच जर मी या चळवळींत पुढाकार घेतला असता तर आज मीरतच्या तुरुंगांत असतें. केवढा हेवा वाटतो मला त्या लोकांचा. सगऱ्या जगाच्या चर्चेचा विषय होऊन राहणं हें कांहीं थोडे भाग्य नव्हे—पण मी त्या भाग्याला मुकलें. विचार करण्यांत निष्कारण येळ घालवला. अगदीं वीट आला आहे या लोकांच्या बडबडीचा मला. नुसता काथ्याकूट करता वेटे कसा जीव तळमळतो आहे माझा !”

१०६ मला तिच्या बोलण्याचें हंसूं आलें. मी म्हणालों, “एकट्या माणसाच्या तळमळीचं हें काम नाही. सारा हिंदुस्थान जागा झाला पाहिजे. श्रयेक माणसानें उडी घेतली पाहिजे धडाडीन ! आतां हे तुझे मीरतचे पुढारी—खरोखरच त्यांच्याबद्दल मला मोठा अभिमान वाटतो. पण आजवर त्यांनीं काय केलं ? धडाडी दाखवली खरी पण ती नुसती मुंबईपुरती—मुंबईच्या

मजुरांचा पाठीचा मिळाला म्हणून. अखिल भारतीय नजर ठेऊन सारा हिंदु-स्थान जमा करण्याकरितां कांहींतरी केलं पाहिजे होतं, तें काय केलं पाहिजे होतं तें मला सांगतां यायचें नाहीं. वंग-भंगाच्या चळवळीच्या हकीकती मी वाचल्या आहेत—त्यावेळी एकजान हिंदुस्थान जागा झाला होता. —त्यानंतरची होमरूलची चळवळ —बेझंटबाईंनी सुरू केली आणि टिळकांनी ती जगवली. लढाई सुरू झाली आणि त्या चळवळीवरही विरजण पडलें. आतां लढाईचाच हक्क पुढें सुरू झाला आहे. नव्या राज्य-घटनेचे फांटे फुटताहेत. ही संधी मेठी नाही आहे. या संधीचा फायदा घेणारा आणि त्या फायद्याच्या जोरावर सारा हिंदुस्थान खडबडून जागा होईल अशी कांहींतरी चळवळ करणारा कुणी निघाला पाहिजे. अशी ही कांहींतरी चळवळ हे आमचे साम्यवादी करतील असें मला वाटलं होतं पण त्यांच्याकडून तें घडलं नाहीं. कांहीं तरी चूक झाली यांत शंका नाहीं. मला वाटलें, या साम्यवाद्यांत कुणीतरी दगलबाज निघाला असावा. ही केस झाली नराती तर आजच्या राजकारणाला निराळीच दिशा लागली असती असें मला निश्चयपूर्वक वाटतं—”

नंदिनीकडे अगदीं अंतःकरणपूर्वक टक लावून पाहात मी म्हणालों,
“ आतां तूच कां पुढें येऊं नये ? ”

नंदिनीचा चेहरा एकदम उतरला.

“ मीच ? ” ती घाबरलेल्या आवाजानें म्हणाली, “ मीच ? माझी योग्यता आहे का ती ? मीरतच्या खटल्यापासून मी विचार करतें पण माझी मलाच परीक्षा होत नाहीं. मी काय करणार ? कोण मला ओळखतंय ? कोण माझें ऐकणार आहे ? आणि मी पुढें होऊं तरी कोणत्या आधारावर ? खरोखरच मला पश्चात्ताप होतो. त्यांच्या शेजारी त्यावेळीं उभी राहिलें असतें तर आज मला बोलायला कांहीं अधिकार आला असता ! ”

“ बाहेर राहिली असतीस तर ! ” मी आणखी संथपणें म्हणालों,
“ डांग्यांच्या शेजारी उभी असतीस तर आज मीरतच्या तुरुंगात खि-
पत पडावं लागलं असतं. मागे राहतां आलं नसतं—”

“ पण कांहीं मागे राहिलेच आहेत ना ? ”

“ त्यांतले कांहीं लबाड आहेत, कांही दगलबाज आहेत आणि

काहीं भेकड आहेत. तूं तशी मागं राहाणार होतीस का ?”

“ केव्हाही नाही. ” नंदिनी शिश्वात्मकतेनें म्हणाली, “ त्यापेक्षां तुरुंगांत गेलेलं काय वार्डट—मेलेलं काय वार्डट ? जीव कसा तळमळतोय. काय करावं कांहीं सुचत नाही—”

पुनः पुन्हा आम्ही तेंच तेंच बोलत होतो. पण त्यांतून निष्पन्न काय होणार होतें ?

मला आनंद झाला तो एवढाच, कीं नंदिनीच्या तळमळीमुळे तिच्या भावनात्मकतेला थोडा आळा पडला होता मला तेवढेंच समाधान वाटत होतें. सार्वजनिक जीवन आणि कौटुंबिक जीवन या दोहोंच्या झगड्याचें पर्यवसान काय होतें हेंच मला पाहायचं होतं.

मला पाहिजे होतें तें चालून आलें. मिठाचा सत्याग्रह करण्याचें गांधींनीं ठरविलें.

सारा हिंदुस्थान एकदम खडबडून जागा झाला जिकडे तिकडे चैतन्य दिसूं लागलें. जिकडे तिकडे लढाईची तयारी सुरू झाली. माझ्या तटस्थ दृष्टीला तो लढा वाटला नाही.

ती लढाई होती—निःशस्त्रांची लढाई होती—निःशस्त्र प्रतिकाराच्या अनत्याचारी चळवळीनें हिंदुस्थानवासीयांच्या अंतःकरणांत धुमसत असलेली स्वातंत्र्याची ज्योत शिलगावली जात होती.

लढाई सुरू झाली होती.

सारा हिंदुस्थान खडबडून जागा झाला होता. पण विशेषतः मुंबईतील जाग्रती इतर कोणत्याही ठिकाणपेक्षा कांही निराळीच होती.

गिरगांव बॅकरोडकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर माणसांची सारखी झुंबड लागेली असे. ज्या काँग्रेस हाऊसकडे पूर्वी कोणी पहातसुद्धा नसे ते काँग्रेस हाऊस म्हणजे मुंगीच्या वारळासारखे माणसांनी फुलून निघाले होते.

आणि विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही, की पुरुष आणि बायका सारख्याच प्रमाणांत भाग घेत होत्या. मला आश्चर्य वाटत होते ते गुजराती बायकांचे ! कधीही घराबाहेर न पडणाऱ्या या बायका—कधी बाहेर निघाल्याच तर डोक्यावरचा पदर पुनः पुनः ओढीत, लचकत, मुरडत—रस्त्यावरून जाणाऱ्या पुरुषांची नुसती झुळूक दिसली तर लाजाळूच्या झाडासारख्या मेंगळून पडणाऱ्या त्या गुजराती बायका—म्हाताऱ्या, तरण्या आणि मुली—केशरी साड्या नेसून, पोलीसांच्या थव्याला न जुमानतां काँग्रेस हाऊसच्या कंपाउंडांत जेव्हां तळपतानां दिसू लागल्या तेव्हां मी तर हतबुद्धच होऊन गेलों. मला वाटले, जगावर आतां अनर्थ माजणार ! गोगलगाई सुद्धा शिंगे रोखू लागल्या!

ती गडबड सुरू झाल्यापासून नंदिनी आपली मोटार घेऊन एक-टीच प्रॉक्टर रोडने काँग्रेस हाऊसला वळसा देत इन्स्पेक्टरसारखी तपासणी करीत फिरत असे. तिचे साम्यवादी मित्र हल्लीं फारसे येत नसत. मला वाटले होते, की ते या चळवळींत सामील झाले.

पण वस्तुस्थिती तशी नव्हती. हा लढा सुरू झाल्यापासून नंदि-
भानगड गल्ली

नीचीं पूर्वींची मते बदलूं लागलीं हेनीं — म्हणजे पूर्वींचीं मते तिनें अजी-
बात सोडलीं होतीं असें नव्हे, तर पूर्वींच्या मताच्या जोडीला त्या तीस—
साली चळवळीनें आणखी कांहीं नवीन जोड्या दिल्या होत्या.

एके दिवशीं मला घेऊन जाण्यासाठीं ती माझ्या घरीं आली. त्या
वेळीं तिच्या अंगावर खादीचो साडी पाहून मी आश्चर्यचक्रीत झालों.

तिच्या तें ध्यानीं आलें आणि ती म्हणाली, “एवढें डोळे वटारून
काय पाहातां ? अजून पांढरीच आहे -- उद्यां केशरी होईल तेव्हां
समजेल ?”

“ म्हणजे तूं त्या केशरीयांत घुसणार आहेस कीं काय ?”

“ काय बिघडलें त्यांत ? कमं अगदीं मरतुकड्यासारखें वाटत
होतं. जिवंतपणा आल्यासारखा वाटतो आहे. जिकडे तिकडे कमं सळसळून
निघाल्यासारखें वाटतं. तुम्हांला नाहीं असं वाटत ? तुम्हांला नाहीं हुरुर
येत ? तुम्हांला नाहीं वाटत, कीं यांत उडी घ्यावी म्हणून ? रोज पकडून
माणसं तुरुंगांत पाठवितात, वार कौन्सिलं नेमली आहेत, रोज बदल-
लताहेत ती कौन्सिलं. आणि माणसं तरी काय तुरुंगांत जाताहेत ! चार
दोन नव्हेत—दहा पांच नव्हेत—शेंकड्यांनीं ! शेंकडों माणसं चाललीं
आहेत रोज तुरुंगांत. सळसळत नाहीं तुमचें रक्त ?”

तिचा तो उत्साह पाहून मला मोठा अभिमान वाटला खरा, पण
स्थितप्रज्ञाचा आव आणून अगदीं शांतपणें मी म्हणालों, “माझे रक्त
फार थंड आहे. चांगली सडकून आंच लागल्याशिवाय तें सळसळायचें
नाहीं—”

“आणखी आंच ती काय लागायची !” ती मोठ्या आवेशानें म्हणाली,
“काय तोफांचे गोळे पडायला पाहिजेत ? पाहिलं आहे का—रोज रक्त
पडतंय या मुंबईच्या भूमीवर—लढाईशिवाय रक्त सांडतं—” जसं कांहीं
तें दृश्य तिच्या नजरेसमोर दिसत होतें ! ती बोलत होती, “जिकडे तिकडे
जिवंतपणा आला. गांवाचं रक्षण करायचें काम टाकून हात वर न कर-
णाऱ्या माणसाची टाळकी शेकीत पोलीस पिसळल्यासारखे फिरताहेत.
आणि गांवाचं रक्षण चालवलं आहे खादीवाल्या स्वयंसेवकांनीं ! जसा
कांहीं मुंबईचा ताबाच घेतला आहे या हिंदुस्थानी सेवादलानं ! पोलीस

आले, कीं परचक्र आल्यासारखें वाटतं. आणि त्या परचक्राचा प्रतिकार कोणीच करीत नाही. मोठी गंमत वाटते मला. मारामारी होते—रक्त सांडतं—पण फटका बसतो एका बाजून आणि दुसरी बाजू कशी तटस्थ राहते. लढाई म्हणजे दोघांनी झगडायचं पण इथं पहावं तर एक मारतो आणि दुसरा स्वस्थ रहातो. म्हणूनच मला गंमत वाटते. मोठी अजब लढाई आहे ही—”

निराश्रया जार्जी झालेल्या या अनत्याचारी चकमकीच्या हकीकती सांगतांना तिला जें स्फुरण चढत होतें तें पाहून मी घाबरून गेलों. आतापर्यंत ती नुसतें प्रेक्षकांचे काम करीत होती. नुसतीच पहात होती आणि बोलत होती. नुसती बातमीदाराचें काम करीत होती.

पण आजचा तिचा आवेश अगदीं निराळा होता. मला वाटलें, दुसरा दिवस उजाडायच्या पूर्वी ही केशरी चढवून तुरुंगांत जाणार ! शेंकड्यांनीं, हजारांनीं माणसें तुरुंगांत जात असतां आपण बाहेर रहावे हें तिला पटन नव्हतें. कोणी मिठाचा सत्याग्रह करीत होते, कुणी दारू दुकानावर पिकेटींग करीत होते, कुणी विलायती कपड्यांच्या दुकानावर पिकेटींग करीत होते. आणि या पिकेटींग करणाऱ्यांपैकीं प्रत्येक माणसाला तुरुंग पहावा लागत होता.

सकाळच्या प्रभातफेऱ्या निघत होत्या दुपारीं काँग्रेस बुलेटिन्स वाटलीं जात होती आणि संध्याकाळीं मोठमोठ्या मिरवणुकाही निघत होत्या. मुंबईच्या प्रत्येक भागांत रोज रात्रीं व्याख्यानाची झोड उठत होती.

तसा मी भावनावश असतां तर मीही सळसळून उठलों असतां—मीही या खाईत उडी टाकली असती—इतकें वातावरण तंग झालें होतें.

तीनचार दिवसपर्यंत मंदिनी नित्याप्रमाणें सुळीच आली नाही. बंगल्यावर जाऊन चौकशी केली तेव्हां ती रात्रीं केव्हां तरी झोप घेण्यासाठीं घरीं येते असें कळलें. तिच्या मोटारीसुद्धां काँग्रेस हाऊसमध्ये पडल्या होत्या. माळ्यानें सांगितलें कीं ती बहुधा पायींच घरीं येते.

मला आश्चर्य वाटलें ! पायीं चालण्याचा तिला तिटकारा होता—इतकेंच नव्हे तर एवढें दूर अंतर चालण्याइतकी तिची चालायची संवयसुद्धां मोडून गेली होती. म्हणूनच, ती चालत घरीं येते याचें मला आश्चर्य वाटलें.

चांगली पांचसहा दिवस तिची माझी भेट झाली नव्हती. मी तिचा तपास करीत सारखा हिंडत होतो. पण देशसेविकांच्या घोळक्यांतून फिरतांना ती मला कुठेंच दिसली नाही.

काँग्रेस द्वाऊसच्या आवारांत मी अजून गेलों नव्हतो. पण चौव-कशी करावी म्हणून तिथेही गेलों. आवारांत ती कुठेंच दिसली नाही. त्या आवारांतल्या साऱ्या माणसांच्या अंगावर खादी चढली होती. जिकडे तिकडे खादीच्या लाटा आणि त्यांतून मधून मधून चमकणाऱ्या केशरी साड्यांच्या लहरी दिसत होत्या.

पण नंदिनी कुठेंच दिसली नाही म्हणून मी वर ऑफिसांत गेलों.

ऑफिसांत पाहिलें तर लहानमोठ्याचा भेद नव्हता—गरीब श्रीमं-तींचा भेद नव्हता—श्रीमंत माणूस दारावर शिपायासारखा राहिला होता तर मध्यम स्थितीतला एकाद तरुण खुर्चीवर बसून त्याला हुकूम सोडीत होता. आणि आश्चर्य हेंच की, ते हुकूम पाळले जात होते.

मी आंत गेलों आणि पाहिलें, तों केशरी साडी नसून नंदिनी एका खुर्चीवर बसली होती. तिच्या टेबलासमोर बरेचसे स्वयंसेवक उभे होते.

मोठ्या जोरजोरानें त्यांची चर्चा चालली होती—मी दुरूनच पहात होतो.

तिनें मला पाहिलें, पण पाहून न पाहिल्यासारखें केलें.

तिच्या हुकुमासरशी सारे स्वयंसेवक मोठ्या शिस्तानें बाहेर निघून गेले. मी जाऊन तिच्या टेबलाजवळ उभा राहिलों तेव्हां अगदीं अस्सल ऑफिसरी थाटानें तिनें विचारलें, “ काय आहे ? नांव नोंदवायचें आहे ? सेवादलांत की पिकेटर्समध्ये ? ”

मी क्षणभर स्तब्ध राहिलों. ती म्हणाली, “ Will you spit it out. ? ”

मी गंभीरपणें उद्गारलों. “ नंदिनी ! ” “ Excuse me ” असें म्हणून ती उठून निघून गेली. मी अगदीं सर्द झालों ! मला थोडा रागही आला. बरचढपणाचा तिनें आणलेला आव मला आवडला नाही. खोटें बोलणें हा तिचा स्वभाव नव्हता. चारपांच दिवसांत केवढा फरक झाला हा तिच्यांत ?

मी ऑफिसांतून बाहेर आलों. जिकडे तिकडे येण्याजाण्याची वर्दळ

सुरू होती. प्रत्येकजण अगदी घाईत होता. मोटरी भरभरून बाहेर जात होत्या.

मोटरी भरभरून आंत येत होत्या. निरनिराळीं खातीं उघडलीं होतीं आणि त्या खात्यांतून कांहीं ना कांहींतरी वर्दळ सारखी सुरू होती.

त्या वातावरणानें मलासुद्धा क्षणभर भारून सोडलें. माझें थंड रक्त देखील सळसळतें आहे असें मला वाटूं लागलें. मी प्रत्येक खात्यांत डोकावून पहात होतो. मुद्दाम विचारल्याशिवाय कुणीच कुणाची चौकशी करीत नव्हता.

कितीतरी वेळ नंदिनी पुन्हां दिसली नाही. आणि ज्यावेळीं दिसली त्यावेळीं केशरी साड्या नेसलेल्या बायकांची मली मोठी फरड तिच्या बाजूला उभी होती. ती हुकूम सोडीत होती आणि लोंब्या भरून बायका पाठवल्या जात होत्या.

सारा तांडा निघून गेल्यावर मी तिची गांठ घेतली. तेव्हां ती म्हणाली, “यावेळीं मी ड्यूटीवर आहे. माझ्या कामांत व्यत्यय करूं नका.”

‘तुझी भेट तरी केव्हां आणि कुठें होणार?’ मी आतुरतेनें विचारलें.

“तुरुंगातून आल्यावर !” असें म्हणून ती निघून गेली.

तिचा तो आवेश पाहून मी चर्कात होऊन गेलो. नंदिनी अगदी बदलून गेली होती. गोणपटाइतकी जाड केशरी रंगाची खादीची साडी ती अंगावर बाळगते तरी कशी, याचें मला आश्चर्य वाटलें. तलम कपड्याची तिला मोठी आवड होती. अगदी तलम रेशमी साडीखेराज ती दूसरी साडी कधीं नेसत नसे.

आणि मला आश्चर्य वाटलें तें हेंच, कीं त्या खादीच्या साडीचा जाडपणा तिला जाणवत नव्हता. मी दुरून पहात होतो. तिला भेटायला एकामागून एक कितीतरी बायका येत होत्या. नुसत्या एकदोन शब्दांत ती त्यांची बोलवण करीत होती. तिचा बोलकेपणा अगदीं नाहींसा झाला होता.

बाजूला उभा राहून मी सारखा पहात होतो. खादीचे खाकी युनिफॉर्म घातलेले स्वयंसेवक तिला मुजरा करून जात असतांना जेव्हां मला दिसून आलें, तेव्हां वाटलें, कीं तिच्या हातीं कसला तरी बडा अधिकार आला असावा. मी हळूच एका स्वयंसेवकाला विचारलें, तो म्हणाला, “ती भानगड गल्ली

होय ! मला नांव माहीत नाही तिचं—इथं कुणाचीं नांव कुणाला माहीत असतात म्हणा!—मोठी श्रीमंताची मुलगी आहे म्हणतात. पण तिच्यासारखी खंबीर बाई दुसरी कुणी सांपडायची नाही इथं. अगदी परवांच आली पण मोठी छाप बसवली आहे तिनें ! अशी हुकमत चालवते सर्वांवर ! पिकेडींगला माणसं पाठवाचं काम तिच्याकडे आहे” —नंदिनी भेटत नाही म्हणून मी मनांतून जरी हताश झालों होतों तरी तिला इथं मिळालेला हा दर्जा पाहून मला एकप्रकारचा अभिमान वाटला. कुणालान कुणाला तरी मी पुनः पुनः तिच्याबद्दल विचारीत होतों आणि प्रत्येकजण तोंड भरून तिची स्तुती करीत होता.

मी पहात उभा होतों तितक्यांत अग्रभागी गोरा सार्जेंट अमलेली एक पोलीसची तुकडी आंत आली आणि जिता चढून सरळ वर ऑफिसांत गेली.

एकदम तिकडे गडबड सुरू झाली. सारी माणसें मुख्य ऑफिसच्या दाराकडे लोटलीं. जिकडून तिकडून जयजयकाराची एकच झुंवड उडाली.

चारपांच माणसांना पकडून पोलीस जेव्हां खाली उतरले तेव्हां जय जयकाराच्या आरोळ्यांनी सारे आवार दणाणून गेले. हार घेऊन माणसें भराभर धांवत येऊं लागलीं—जसे कांहीं हार घेऊन सारे वाटच पहात होते—पकडलेल्या लोकांच्या गळ्यांत हारावर हार घातले जात होते. मुख्य माणसाच्या—डिक्टेटरच्या गळ्यांत हार घालण्यासाठी नंदिनी पुढें सरसावली असें जेव्हां मी पाहिलें, तेव्हां माझा जीव खाली पडला.

आज तरी नंदिनी पकडली गेली नव्हती. सारा घोळका निघून गेला. मी इकडे तिकडे पाहिलें पण मला नंदिनी पुनः दिसली नाही.

निराश होऊन मी घरीं परतलों. त्यावेळीं माझें हृदय भरून आलें होतें. तिनें खाईत उडी घ्यावी आणि मी घरीं स्वस्थ बसून रहावे याबद्दल माझी मलाच लाज वाटत होती.

त्या रात्रीं मला झोप लागली नाही. मनांत विचारांचें तुंबळ युद्ध सुरू झालें होतें. भावनात्मकता आणि व्यवहार—देशभक्ती आणि स्वार्थ—सौख्य आणि क्लेश—सुखासीन जीवन आणि कठोर देहदंड, यांतलें काय पत्करावें, हें मला निश्चित ठरवतां येत नव्हतें.

प्रश्न हा होता कीं चुकतें आहे कोण ? मी कीं नंदिनी ! हा तिचा दांभिकपणा होता का ? गांधींचीं तत्त्वे तिला पूर्वी मान्य नव्हतीं, खादीचा तिला तिष्ठकारा होता, अनत्याचासावर तिचा विश्वास नव्हता, सामुदायिक जीवनाचा तिला अनुभवसुद्धा नव्हता.

मग ती या चळवळींत सामील कां झाली ? कां तिनं मला सांगूं नये ? जें मनांत येईल ते मोकळपणानें एकमेकांना सांगायचें असें आम्ही ठरवले होते ना ! मग कां तिनं आपलें वचन मोडावें !

ती तळमळ मला अनादर झाली. मध्यान्ह रात्र झाली होती तरीही मी उठलों आणि नंदिनीच्या बंगल्याकडे निघालों.

— :०: —

मी सारखी बेल वाजवीत होतो. पण बंगल्याचें दार उघडलें गेलें नाहीं!

मला आश्चर्य वाटलें. यापूर्वी असें कधींच झालें नव्हतें.

मी इकडे तिकडे पाहूं लागलों—मोटरघराच्या बाजूला जाऊन पाहिलों तों एकही मोटर तिथें नव्हती. मला वाटलें, नंदिनी काँग्रेस हाऊस-मधून मुळीं आलीच नसेल!

काय असेल तें असो,—एकंदरीत तें मला बरें वाटलें नाहीं. मनाचे संस्कार हे असे असतात. भर मध्यान्ह रात्र उलटून जाईपर्यंत एका तरुण आणि स्वतंत्र मुलीनें कुठेंतरी भटकत रहावें ही कल्पना मला रुचली नाहीं.

तसें पाहिलें तर असल्या गोष्टीची उठाठेव करण्याची मला काय जरूर होती? मी कांहीं तिचा पालक नव्हतो किंवा नातेवाईकही नव्हतो. तिचा माझा कांहींच संबंध नव्हता.

संबंध नव्हता कसा? कांहीतरी विशेष गोष्ट घडली होती. त्या एका नाजूक प्रसंगामुलें आम्ही दोघांनीं आपसांत कांहीं ठराव केले होते. ते पाळण्याबद्दल आम्ही बांधलेले होतो—आणि दिलेला शब्द मोडण्याइतकी नंदिनी बेजबाबदार वृत्तीची नव्हती.

पण ही चळवळ सुरू झाल्यापासून, मला वाटलें, तिची ती वृत्ती राहिली नाहीं. परिणाम चळवळीचा कीं तिच्या स्वभावधर्माचा, याचा उलगडा मला होईना.

मी निश्चय केला, कीं काँग्रेस हाऊसमध्ये जाऊन चौकशी करावी. प्रस्तुतच्या परिस्थितीत काँग्रेस हाऊसमध्ये दिवस रात्रीचा भेद राहिला नव्हता. तशीच कांहीं विशिष्ट परिस्थिती निपजली नसेल कशावरून ?

प्रश्न पडला, जायचं कसं ? जवळपास कुठं टॅक्सी किंवा विहक्टोरिया मिळण्याचा संभव नव्हता. टॅक्सीच्या स्टँडपर्यंत पायीच जाण्याचें ठरवून मी तसाच निघालों. येतांना आणलेली टॅक्सी सोडून दिल्याचा मला पश्चात्ताप झाल्य. त्या भागांत नुसता शुक्रशुक्राट होता.

चळवळीचे दिवस—चळवळीचे कसले लढाईचे दिवस ! सारी मुंबई सळसळून निघालेली आणि या भागांतच तेवढा शुक्रशुक्राट ! मला मोठेंच चमत्कारीक वाटलें. हाच का श्रीमंतांची वस्ती ? सहज वरून डोकावून खाली पाहिलें तर त्या भर मध्यान्ह रात्रीसुद्धां मुंबई जागी असलेली दिसत होती. पण मुंबईचें हें शिखर—मुंबईच्या साऱ्या इभ्रतीला उचलून धरणाऱ्या व्यापारी वर्गाचें हें वसतिस्थान—त्या या मलबार हिलवर मात्र शुक्रशुक्राट ! कामसू माणसें तळपत असतांना, श्रीमंत असेच का झोंपून राहातात ?

विचाराऱ्या चक्रांत भ्रमण करीत मी चाललों असतां एक मोटर भरकन माझ्यासमोरून निघून गेली.

ती फिरून परत आली नसती तर तशी एकादी मोटार माझ्या समोरून निघून गेल्याची मला जाणीवसुद्धां झाली नसती.

मोटर माझ्या बाजूला येऊन उभी राहिली आणि नंदिनी खाली उतरली.

“तुम्ही ?” ती आश्चर्यचकित होऊन उद्गारली, “तुम्ही यावेळीं इकडे कुठं फिरतां ?”

“ही कुणाची मोटार ?” मी धोटपणानें विचारलें.

“काँग्रेस हाऊसमधलीच आहे.” ती म्हणाली, “येतां का घरीं कीं तुम्हांला घरीं पोचवूं ?”

“जसा हुकूम होईल तसं !” मी तितक्याच धीमेपणानें विचारलें.

“तर मग चला.” असें म्हणत तिनें माझा हात धरून मला गाडीत ओढलें.

बंगलावर येतांच मला दिवाणखान्यांत बसवून ती आंत निघून गेली. मी तसाच बसून राहिलों होतो. तिचे कपडे धुळीने भरलेले होते, तेव्हां अर्थातच साफसुफ करून थायला तिला अवकाश लागला असावा असा विचार करून मी तसाच बसून राहिलों.

भर मध्यान्ह रात्री एवढी धूळ माखायला ही गेली होती तरी कुठे ? खादीची साडीच ती नेसली होती पण ती केशरी नव्हती. पण त्या साडीवर चढलेल्या तांबड्या धुळीच्या पुटांनी साडीला जवळ जवळ केशरी रंग आला होता. ही तांबडी धूळ कुठली ?

उगीच तर्कटें रचण्यापेक्षा ती काय सांगते तें कळेपर्यंत मी स्वस्थ बसून राहिलों.

पण मन मला रवस्थ बसू देत नव्हते. मला वाटलें, हिचें माझें यापूर्वीच लग्न झालें असतें आणि मला कांहींच न विचारतां ही भर मध्यान्ह रात्री निघून गेली असती तर मला काय वाटलें असतें ? मी तिची सडकून हजेरी घेतली असती का ? तिने उत्तर दिलें नसतें किंवा आम्हां दोघांची तोंडातोडी झाली असती, भाडण विकोपाला गेलें असतें, तर काय झालें असतें ? नवरा या नात्यानें मला काय वाटलें असतें ? दुसऱ्या दिवसापासून काँग्रेस हाऊसमध्ये जाण्याची मी तिला बंदी केली असती का ? की कडक ताकीद देऊन सवलतीच्या अटीवर—वेळीं परत घरां येण्याच्या अटीवर परवानगी दिली असती ? माझ्या अटी तिला पटल्या असल्या का ? की तिथेंही पुन्हां खटका उडाला असता ?—

तां हंसत हंसत माझ्यासमोर येऊन बसली त्यावेळीं माझ्या विचारांची साखळी मधेंच तुटली. “ कां आलां होतां अशा अपरात्री ? ” तिनें अगदीं लडिवाळपणें विचारलें.

मला आश्चर्य वाटलें. तिकडे काँग्रेस हाऊसमध्ये भेट झाल्यावेळीं तुसडेपणानें भोलणारी नंदिनी आतां अशी लाडांत कां आली ? मला झुलवण्यासाठी ? वायकांच्या जातीची स्वाभाविक समजली जाणारी ही प्रेमळ लुचेगिरी का ?

“ मन अरवस्थ झालें,” मी म्हटलें. “ अगदीं खरं सांगायचं म्हणजे दुपरीं काँग्रेस हाऊसमध्ये तूं माझ्याशीं अगदीं तुटकपणानें वागलीस असं

मला वाटलं. मनांत येईल तें मनांत ठेवायचें नाही, अगदी स्पष्टपणं बोलून दाखवायचें, असं आपलं ठरलं होतं ना ?”

ती अगदी मोठमोठ्याने हंसली.

“ हंसण्यावारी नेऊं नकोस. ” मी गंभीर होऊन म्हटलं, “ही हंसण्याजोगी गोष्ट नाही. मी अगदी ‘सीरीयस’ आहे.”

“अगदी एकाद्या नवऱ्याचाच आव आणला आहांत की !” नंदिनी खुर्ची पुढे ओढून घेत म्हणाली. “ बरं बरं, मी कवूल करतं, तुमच्या दृष्टीने माझी चूक झाली—”

“ म्हणजे तुझ्या दृष्टीने नव्हे?—”

“ हो, माझ्या दृष्टीने ती चूक नाही खरी पण मी माझा शब्द पाळला नाही असं तुम्हाला वाटण्याइतका माझ्याकडून हलगर्जीपणा झाला आहे, यांत मात्र शंका नाही—”

“ एवढं तरी बरं आहे—एवढं तरी कवूल केलंस; तेवढंच मला समाधान ?”

“ अगदी इतके का रागावलां होतां ?” ती खुर्चीवरून उठून माझ्याशेजारी बसत म्हणाली.

“ आतां असं शेजारी बसून हा राग घालवायचा प्रयत्न करते आहेस वाटतं ?” असं मी बोलून गेलों खरा पण कुठे तरी चुकलें असें माझे मलाच वाटलें.

एक क्षणभर अगदी दोघें एकमेकांकडे पहात होतो. त्या नजरेच्या अदलाबदलीत शब्दानें न सांगतां येणारी कितीतरी भाषा बोलून गेल्या-सारखें मला वाटलें. ती बोलू लागली तेव्हां कुठें मी भानावर आलों.

“ मीरतच्या खटल्यांत मी तुरुंगांत जायला पाहिजे होतं—ती संधी चुकली याचें मला वाईट वाटलें. ” ती शून्य मुद्रें समोर पहात म्हणाली, “ आतां अगदी उलट वाटतं. एक नवें चैतन्य उत्पन्न झालं आहे. तो कट होता—कट म्हणून समजला जात होता—ती पडद्याआडची कारस्थाने होती, आतां उघड लढाई सुरू झाली आहे. तळघरांत बसून काळोखांतले डाग टाकण्यापेक्षां असं उघड्या मैदानावर उजळ माथ्यानें झगडणं मोठं ‘ इंटॅक्सीकेशन ’ आहे. पहिल्याच दिवशीं मी रंगून गेलें.

भानगड गल्ली

५७

भिन्नभिन्न दर्जाचीं लहानमोठीं माणसं—पुरुष बायका, तरुण तरुणी, मुले म्हातारी, गरीब श्रीमंत, सारे कसे एका पातळीवर आले आहेत आज. हिंदु-मुगलमान देखील एक झाले आहेत. अस्पृश्यांनीं सुद्धा आपला सत्याग्रह बंद ठेवला. जातगोताचं भान विसरून गेलं आहे. पहिल्याच दिवशीं माझ्या हातीं अधिकार आला—”

“ कां ?” मी विचारलें, “ मोटरी काँग्रेसला दिल्यास म्हणून ?”

“ किती कुत्सित बोलतां आहांत !” माझ्याकडे रोंखून पहात तिनें म्हटलें, “ एकदां या आमच्याबरोबर, आमच्या मेळाव्यांत सामिल व्हा— डीलसाठीं उभे रहा, मिरवणुकींत भाग घ्या आणि मग मला सांगा तुम्हाला काय वाटतें तें—”

“ पण तूं गेली होतीस तरी कुठें एवढी तांबडी धूळ माग्यायला ?”

“ केवढा अनर्थ झाला आज ! एक गरीब विचारा मामलेदार आज प्राणाला मुकला. एक सरकारी नोकर—सत्याग्रही लोकांवर नजर ठेवण्यासाठीं आलेला—पोलीसांनी गोळ्या झाडल्या त्या आम्हां लोकांसाठीं—पण मेला विचारा मामलेदार. सारा पनवेल गांव हळहळला त्याच्या मृत्यूनें. एका सत्याग्रही मुलीच्या मांडीवर डोकं ठेवून त्यानें प्राण सोडला. विमल गुप्त, जोशी मामलेदाराची कुणी नव्हती, पण शेवटच्या क्षणाला तिचा हात त्याच्या अंगावरून फिरायचा योग होता. अगदीं अवेळीं बातमी आली म्हणून आम्ही धांवत गेलो. साठसत्तर मैलांच्या वेगानें मोटरी हांकल्या—”

क्षणभर ती स्तब्ध राहिली. शून्यावर तिची नजर खिळली होती.

“सत्याग्रही मेला असता तर मला कांहीं वाटलं नसतं; पण सत्याग्रह्यांच्या बचावासाठीं एक सरकारी नोकर मेला असतां ही सान्या सत्याग्रह्यांनीं अश्रू ढाळले, हें पाहून मला चटक्या बसला. केवढा भाग्यवान् माणूस ! असं भाग्याचं मरण पावला—असं गोळी लागून मेलेलं माणूस मी पहिल्यानंच पाहिलं—मीच काय, कित्येकांना तरी तो देखावा पाहिलाच होता—”

ज्या भावनेनें ती बोलत होती—अंतःकरणांत उत्पन्न होणाऱ्या ऊर्मीच्या खळबळाटांतून प्रवास करीत असतां कंपायमान झालेले जे शब्द—अगदीं थोडकेच शब्द—तिच्या मुखावाटे ओसंडत होते, ते ऐकून

मीमुद्धां सद्वदत झालें.

तिच्या डोळ्यांवाटे अश्रूधारा वाहात होत्या, त्या पुसण्याचें मान तिच्या राहिलें नव्हतें अंतःकरणांतल्या पाझराला ती मोकळी वाट करून देत होती.

“ असं झालं एकूण ! ”

“ किती रक्ष बोलतां आहांत ? ” वडिलकीच्या नजरेन माझ्याकडे पाहात नंदिनी म्हणाली, “ तो देखावा पाहायला पाहिजे होता. शत्रुपक्षाच्या वीराच्या मरणानं ढाळलेल्या अश्रुंनीं हा तुमचा मुर्दाडपणा धुवून गेला असता— ” बोलत बोलत ती उठून उभी राहिली.

“ उद्यां मी येणारच होतें.—तुम्हाच आळांत ते वरं झालं—पण आतां कांही बोलत नाहीं. मन कसं सुन्न होऊन गेलं आहे. तो देखावा माझ्या नजरेसमोर कसा नाचतो आहे. लढाईचं मैदान मी आज पाहिलं— भाग्याचा दिवस वाटला हा मला! या अफाट भाग्याचा आनंद मला अनुभवू द्या. जा, उद्यां मी येईन— ”

मीही उठून उभा राहिलो. तिने माझा हात आपल्या हातांत घेतला आणि माझ्या नजरेला नजर दिली.

अजूनही तिच्या डोळ्यांवाटे अश्रू पाझरत होते. तिच्या ओठावर शब्द धुटधुटत होते, “ मायेचं माणूस जवळ असावं असं वाटतं तें अशक्यलें. ”

एकदम एक मोठा हुंदका देऊन तिने दोन्ही हात माझ्या गळ्याभोवतीं टाकले. माझ्या खांद्यावर मान टाकून ती ओक्साओकशीं रडू लागली.

आनंद आणि दुःख या दोहोंचेही परिणाम एकच का ? ती कां रडत होती ?

कांहीतरी बोलून मी तिचें सांत्वन केलें.

चटकन् माझ्यापासून दूर होऊन ती म्हणाली, “ जा, एक क्षणभर मुद्धां इथं राहूं नका ” ?

जवळ पावलांनीं मी रस्त्यावर आलों आणि वाट चालूं लागलों.

उभ्या रात्री इतक्या दूरवर जो मी गेलों त्याचें कांहींच सार्थक झालें नाहीं. तिनें दोन्हीं वचनें पाळलीं नाहींत.

आणि मी तरी काय केलं ? माझ्या वचनाच्या अनुरोधानें मी आपल्या मनाचा तोल संभाळला पाहिजे होता—ती भावनावश झाली त्यावेळीं मी तिचा प्रतिकार केला पाहिजे होता—

भावनेच्या भरांतच तिने या लढ्यांत उडी घेतली याची आतां मला शंका राहिली नाहीं. देशकार्याच्या भावनेनें अंतःकरण उचंबळत असतां माझी तिची गांठ पडली—म्हणूनच का तिच्या मनाचा तोल सुटला ? सार्वत्रिक-व्यापक नजरेंतून एका व्यक्तीकडे पाहतांना माणसाच्या मनाची अशीच का स्थिती होते ? समष्टींतून व्यष्टी शोधून काढायची, कीं व्यष्टीच्या आकर्षणांतून व्यापकता वाढवायची ?

पुनः पुनः माझ्या मनांत येऊं लागलें, आपणसुद्धां या लढ्यांत पडावें.

पण प्रामाणिकपणा टाकून देणें मला शक्य नव्हतें. चळवळ सर्वत्र सुरू होती, हजारों माणसें त्यांत मिसळत होती पण मला त्या चळवळी-बद्दल आंतरिक जिव्हाळा नव्हता. अगदीं मनींची खूण सांगायची म्हणजे ती कांहींतरी हुल्लड आहे, असें मला वाटत होतें. एक गेला म्हणून दुसरा जात होता. बुद्धीला पटून जाणारे किती होते ?

तरीही प्रत्येकजण क्लेश सहन करीत होता—तुरुंगांत जात होते—फटके खात होते—रक्त सांडायला देखील तयार होते. हुल्लडसुद्धां इतकी प्रभावी असते काय ? कीं भावनेच्या भरावर उडी टाकल्यानंतर

प्रामाणिकपणाचें धीज आपोआप रुजू लागतें ?

कबूल केल्याप्रमाणें सकाळीं नंदिनी आली. आतां कालची मनःस्थिती राहिली नव्हती. तो प्रसंग आम्ही दोघेही विसरून गेलों होतों—निदान दोघांनीही त्याचा उल्लेख केला नाही.

नंदिनी म्हणाली, “मी या भानगडींत कां पडलें तें मलासुद्धां सांगतां यायचें नाही. साम्यवादाच्या जोरावर मी हें व्रत पक्कलें नाही. साम्यवाद आणि राष्ट्रवाद एका जागीं येऊं शकत नाहीत. या चळवळींत राष्ट्रीयत्वाला अग्रस्थान आहे. साम्यवादाची दृष्टी जागतिक आहे. पण ही जागतिक दृष्टी येण्यापूर्वीं आधीं राष्ट्रची एकी झाली पाहिजे—राष्ट्र स्वतंत्र झालें पाहिजे असं जेव्हां मला वाटूं लागलें, स्वातंत्र्याची आणि ऐक्याची भावना तीव्र व्हायला ही चळवळ उपयोगी पडेल असं जेव्हां मला वाटूं लागलें, त्याचवेळीं मी त्यांत सामील झालें. माझ्या साम्यवादी मित्रांनीं मला सोडलें आहे—या चळवळींत पडायला त्याचा पूर्ण विरोध होता—”

“ मग त्यांचं म्हणणं तरी काय ? ” मी विचारलें, “ नुराती पुस्तकं वाचून त्यांची चर्चा करायची ? नुसतं वडबडत राहायचं ? त्यांना करायचें आहे तरी काय ? ”

“ तेंच मी म्हणतें आहे. ” नंदिनी अस्वस्थपणानें म्हणाली, “ एक-जूट पाहिजे. समुदाय एकत्र झाला पाहिजे आणि इथं तर समुदाय एकत्र झाला आहे. मी म्हटलें, कां या संधीचा फायदा घेऊं नये ? पुष्कळ विचार केला मी या विषयावर—कांहीं अगदींच अविचारानें उडी घेतली नाही—”

ती उठून उभी राहून येरझाऱ्या घालूं लागली. “ माझा फार भरंवसा होता या मित्रांवर पण मला त्यांचा बुद्धिवाद पटला नाही. या चळवळीचा फायदा घेऊन सरकारवर वजन पाडलें तर आमचे मीतचे मीत्र-सुद्धां सुटतील असं मला वाटतें—पण त्यांना वाटत नाही—”

ती पुन्हां बसली. तिच्या अंतःकरणांत भयंकर खळबळ चालत असावी असें तिच्या मुद्रेवरून दिसत होतें. केवढा हा हिंदुस्थानचा पसारा ! केवढं जगाचं राजकारण !—पण त्याचा भार माथीं वाहून एक लहानशी मुलगी, एका लहानशा जागीं बसून, आपल्या चिमुकल्या डोक्याला केवढा

मोठा ताण देते आहे ?

मला कौतुक वाटले—अभिमान वाटला. नंदिनीच्या या आत्यंतिक जिव्हाळ्यामुळे माझ्या भावनाशून्यतेची मला लाज वाटू लागली.

शून्य दृष्टीने पहात ती बोलू लागली, “आज ना उद्यां मला तुरुंगांत जावं लागणार ! तुरुंगांत जायला मी भीत नाही. पण मी तुरुंगांत-गेल्याने—माझ्यासारखी अशी बरीचशी माणसं अशी तुरुंगांत गेल्याने स्वातंत्र्याच्या मार्गावर एक पाऊल पुढे पडेल काय ?”

“आतां त्याचा विचारच करीत बसूं नकोस.” मी तिला धीर देत म्हटले, “जे व्रत पत्करलं आहेस त्याचं उद्यापन झालं पाहिजे. तुरुंगवास हेंच त्याचें उद्यापन ! राजकारणासाठीं एकादा माणूस तुरुंगांत गेला तर केवढं त्याचं कौतुक होत होतं! केवढे त्याचे देव्हारे माजवले जात होते! आज रोज शेंकडो माणसं तुरुंगांत जाताहेत त्यांचं कौतुक करून तरी किती करायचं! या तुरुंगांत जाण्याच्या कौतुकानं भलत्या माणसांना भलतं महत्त्व येत होतं. आतां तें चोज राहणार नाही—हा थंडा का फायदा आहे ?”

“येवढ्याच धीराच्या एक शब्द मला पाहिजे होता!” नंदिनी एक सुस्काग सोडून म्हणाली, “सारेच विरोध करतात म्हणून माझ मन साशंक होत होतं. या धीराच्या शब्दांनीं मलाही धीर आला. या लढ्यावर तुमचा विश्वास नाही तरीही तुम्ही मला विरोध केला नाही. का?”

“माझ्या प्रामाणिकपणासाठीं मला तुझा बळी ध्यायचा नाही म्हणून! ज्याची त्याची मतं ज्याला त्याला आवडतीं असतात. कुणी कुणावर कां सक्ती करावी विरोध करून कांहींच होत नाही. भावना प्रबल झाली, कीं उपदेश लंगडा पडतो. अनुभवाचा फटका खायची भोकळीक कुणी कुणाला कां देऊं नये ?”

“म्हणजे ? इथं मला फटका वसणार असं का तुम्हाला वाटतं ?”

“तें मी कसं सांगूं ? अनुभवाचा फटका खाणं म्हणजे कांहीं अपजय मिळणं नव्हे. यश असो किंवा अपयश असो, ते उसनं असून चालत नाही. प्रत्यक्ष अनुभव घेतला पाहिजे—”

मी बोलत होतो, तसतशी तिची मुद्रा पालटत होती. प्रत्येक

शब्दाला तिची कळी खुलत होती. चटकन् उठून माझ्या खांद्यावर दोन्ही हात ठेऊन ती म्हणाली, “असं वाटतं—प्रामाणिक माणसं जगांत फार थोडीं असतात—असं विरळा असलेलं प्रामाणिक माणूस दिसलं, कीं असं वाटतं त्याला धरून खाऊन गिळून टाकावं!”

माझें हंसू मला आवरतां येईना. मी हसूं लागलों, तीही हसूं लागली. हंसत हंसत माझ्या शेजारी ती कोचावर बसली.

परकेपणाचा आडपडदा अगदीं दूर झाला होता.

ती म्हणाली, “एक कल्पना आली आहे माझ्या मनांत. आजपासून मी सेक्रेटरी झालें आहे वॉर कौन्सिलची. चारदोन दिवसांत मला तुरुंगांत जावं लागणार. त्यापूर्वी—” लाजत्यासारखे करून ती एकदम स्तब्ध राहिली.

“त्यापूर्वी काय?” मी उत्सुकतेनें विचारलें.

“त्यापूर्वी आपण लग्न करूं!” ती गंभीरपणें म्हणाली.

मी हतबुद्ध झालों. काय ही वेडी लहर आली हिच्या मनांत!

“बोलत कां नाहीं?” ती माझा हात धरून म्हणाली, “पटत नाहीं?”

प्रश्न अगदींच अनपेक्षित होता—निदान यावेळीं तरी असा कांहीं प्रश्न येईल असें मला वाटलें नव्हतें. म्हणून मी म्हटलें, “इतकी घाई करायचं काय कारण? तुरुंगांत जावं लागणार म्हणून का लग्न करायचं? अजूनपर्यंत मी लग्नावद्दल फारसा विचार केला नाहीं बंधनाची मला आवड नाही. मला स्वतःला बंधन नको आणि दुसऱ्याला बंधन घालणं मला ही पटत नाही—हं थांब, या वाबतींत माझें ठाम मत आहे, की लग्न म्हणजे बंधन आहे—”

“तर मग आपण प्रयोग करून पाहूं!” ती मोठ्या उत्साहानें म्हणाली, “लग्न म्हणजे बंधन यांत शंका नाही. पण लग्न करूनही बंधनाची कल्पना टाळतां येते कीं काय, याचा आपण प्रयोग करून पाहूं—”

अगदीं अर्ध्याच उद्गारावर माझ्या चेहऱ्याकडे पहात ती तशीच बसून राहिली. अजून माझा हात तिच्या हातांत होता पण माझें चित भ्रमण करीत होतें. तिची आत्यंतिकता पाहून अविचारानें कांहींतरी उत्तर

देणें मला योग्य वाटेना.

“ काय ? झाला मनाचा निश्चय ? ” ती म्हणाली.

“ निश्चय करण्याइतका अवकाश आहे कुठें ? गेल्या कित्येक दिवसांत तुझी माझी गांठमुद्धां नाहीं. त्या मुदतींत कदाचित् ही कल्पना तुझ्या डोक्यांत आली असेल — त्या वावतींत तूं बराचसा विचारही केला असशील. पण तूं चटकन सांगावं आणि मी पटकन् होय म्हणावं इतकी भावनात्मकता माझ्या ठिकाणीं नाही. अति विचाराची मला फार वाईट खोड आहे. मला वाटतं, अजून कांहीं दिवस थांबावं. लवकरच तुला तुरुंगांत जावं लागणार आहे—आणि तें अगदीं निश्चित आहे. त्या मुदतींत चांगला विचार करून पहा. आणि मग बाहेर आल्यावर — ”

“ बरं आहे, मी थांबते. ” ती म्हणाली, “ पण तुरुंगांतून येईपर्यंत नाही—एक आठवडाभर जर मी तुरुंगांत गेलें नाहीं तर तेवढी मुदत देतें मी तुला विचार करायला! गेलेंच तर इलाज नाही. काय कबूल ? ”

तरीही माझ्या मनाचा निश्चय होईना. एकदा होय म्हटलें कीं माघार घ्यायची नाही—आणि कुणी सांगावें, कदाचित् आठवडाभरानेंही ती तुरुंगांत गेली असती! हीं वारं कौन्सीलें केव्हां पकडलीं जातील यांचा कांहींच नेम नसे. कुणी नेमल्यापासून एकदोन दिवसांत गेले होते, तर केव्हां केव्हां तीनचार आठवडे मुद्धां उलटले होते. म्हणून मी म्हटलें, “ याच उत्तर मुद्धां मी तुला उद्यां सांगेन. माझें मन मला पारखून पाहिलें पाहिजे. चौदा दिवसांच्या नोटिसीशिवाय लग्न रजिस्टर होत नाहीं आणि हिंदु भरेज म्हणजे कायमचें बंधन—मला नव्हे, तुला—म्हणून मला विचार केला पाहिजे. ”

“ ठीक आहे. उद्यां सांग. ” असें म्हणून ती उगी राहिली.

माझ्या अंतःकरणाची खळबळ उडाली. तारुण्यसुलभ भावना, उसळूं पाहात होत्या पण मी त्यांना आळा घातला होता. कोणताही अविचार करायचा नाही, तिच्या मनांत ओलल्या अनपेक्षित कल्पनेला आपल्या अनियंत्रित उत्साहानें उत्तेजन द्यायचें नाही, असें ठरवून आत्मसंयमन करणें त्या प्रसंगां मला फार कठीण गेलें.

नंतर बराच वेळ आम्ही बोलत राहिलों. काँग्रेस हाऊसमध्ये

होणाऱ्या चळवळीचा तो इतिहास होता. हिंदुस्तानी सेवादलांत स्त्रियांची तुकडी नवीनच सुरू केली होती. स्त्रिया कशी कवाईत करतात तें पहाण्या-माठीं तिनें मला बोळावले.

खरोखरच तें दृश्य अगदीं नावान्यपूर्ण होतें. केशरी साडी आणि निळा कोट घालून संघ-व्यायाम-पद्धतीनें स्त्रिया कवाईत करीत होत्या. पंधरा सोळा वर्षांच्या सुलीपासून तीस पस्तीस वयापर्यंतच्या स्त्रिया या कवायतींत भाग घेत होत्या.

मला प्रश्न पडला, हें दृश्य अपूर्व आहे खरें पण लोभनीय आहे का ? स्वाभाविक मर्दाचा भावना टाकून मर्दानी खेळांत स्त्रियांनीं सामील व्हावे हें योग्य आहे का ? उद्यां खरोखरच एकादा लढाई सुरू झाली तर खांद्यावर बंदूक टाकून स्त्रिया लढाईवर जाताल का ? आणि गेल्याच तर पुरुषांच्या तोडीची मर्दुमकी दाखवणें त्यांना शक्य आहे का ?

आज स्त्रिया मर्दुमकी दाखवीत होत्या—पण त्या अनत्याचारी चळवळींत ! तोफा आणि मशिनगन्यांच्या गडगडाटांत त्यांची ही मर्दुमकी टिकेल का ?

हा प्रश्न अवास्तव होता असें मला वाटलें. तोफा आणि मशिन-गन्यांच्या गडगडाटांत हिंदुस्तानचे पांढरपेशे पुरुष तरी मर्दुमकी दाखवायला कितीसे समर्थ होतील ! साध्या कवायतीची संवय तरी कितीशा पुरुषांना होती. लढाईच्या वेपांत पंचवीस तीस मैलांची मजल मारण्याची ताकद असलेले कितीमे पुरुष आज सांपडतील !

जी स्थिती पुरुषांची ती स्त्रियांची ! दोन्ही माणसें दुबळीं झालेलीं ! दोघांनींही परिश्रम केले, मनाची तयारी केली—देहाची कसरत केली तर दोघेही कां नाही तयार होणार ?

दुसऱ्या बाजूला पुरुषांची कवाईत सुरू होती. पण शिस्तीच्या दृष्टीनें सेवादलांतल्या स्त्रिया मला जास्त व्यवस्थित वाटल्या. म्हणजे पुरुष अव्यवस्थित होते असें नव्हे, पण त्यांच्या कवायतींत रेखीवपणा कमी होता.

कवाईत संपतांच माझ्याकडे येऊन नंदिनी म्हणाली,
“ कसं काय वाटलं ? ”

“ दृश्य मोठं लोभनीय आहे खरं, पण यांतून निष्पन्न काय होणार ?

उद्यां खरीखुरी लढाई झाली तर तुम्ही बायका आघाडीवर कां जाणार आहांत ?”

“ ही नव्हे वाटते खरी लढाई?”

“ मला शंका आहे. लढाई असेल पण ती एकदेशी आहे. दोन्ही राज्यांच्या मान्यांत तुम्ही बायका किती टिकाल याची मला अजून शंका आहे.”

“ आणि तुम्ही पुरुष ?”

“ तीही शंका आहेच— म्हणूनच मी मोठा गोंधळून गेलों आहे.”

“ रशियांत घडलं तें इथं कां घडूं नये ! तिथं नाही का बायका रणांगणावर लढल्या?”

“ घोडा मैदान जवळ येईल त्यावेळीं पहा !” मी हंसत हंसत म्हटलें.

“ पाहूं बरं, पाहूं !” असें म्हणून माझ्या पाठीवर थाप मारून ती निघून गेली.

तीनचार दिवस निघून गेले पण पकडापकडी कांहीं झाली नाही.

मी बहुतेक दररोज काँग्रेस हाऊसकडे खेप टाकीत असें पण नंदिनीची दृष्टभेट होण्यापलीकडे मला फारसें बोलतां येत नसे. कितीतरी माणसांचा तिच्याभोंवतीं नेहमीं गराडा पडलेला असे आणि एकाद्या ऑफिसरप्रमाणें एकेकाला हुकूम करीत ती कामांची विव्हेवाट लावीत असलेली पाहतांना माझें हृदय अभिमानानें फुलून निघे.

त्या दिवशी एक चमत्कार झाला. सेवादलाच्या पोपाखांत असलेला सुरेंद्र मला भेटला.

कितीतरी दिवसांनीं त्याची हा भेट झाली. नंदिनीकडे येण्याचें त्यानें कां बंद केलें होतें, याचें मला कुतूहल होतें.

आपणहून तो त्या विषयाचा उल्लेख करीत नाही असें पाहून मला आश्चर्य वाटलें. विचारावें असें मला वाटत होतें, पण मन घेईना.

निरनिराळ्या मतांनीं माणसें या मेळाव्यांत सामील झालीं होती तसाच तोही आला होता. पहिल्यापासूनच त्याचा गांधींच्या तत्त्वाकडे बराच ओढा होता — अनत्याचारावर विश्वास होता. — तो म्हणाला, “ हा प्रयोग कसा यशस्वी होतो हें पाहण्यासाठीं मी आलों आहे. कितीतरी लोक इथं गोळा झाले आहेत. पण या कायदेभंगाची उभारणी कोणत्या तत्त्वावर केली आहे याची फारच थोड्यांना जाणीव आहे. शक्य तेवढें करून तुरुंगांत न जाण्याचा मी निश्चय केला आहे. मी अशाच कामांत भाग घेतों, की त्यामुळें तो प्रसंग माझ्यावर येऊं नये. मला तुरुंगाची भीती

वाटत नाही. पण माझा उद्देश काय आहे तें एव्हां मला सांगायचें नाही—”

“नंदिनी भेटली का तुम्हाला ?” मी विचारलें

“हो” तो गंभीर होऊन म्हणाला, “नुमती भेट झाली. पण सध्यां ती फार गडबडीत असते. तसें बोलायला कांहीं भिलालं नाही. या भान-गडीत ती कशी पडली याचेंच मला आश्चर्ये वाटतं—पण तुम्ही तर अजून खादी चढवलेली दिमत नाही.”

“तें माझे काम नाही” मी म्हटलें, “मी आपला एक तटस्थ प्रेक्षक आहे. काय समता चालताहेत त्या नुमत्या पाहातोय.”

“पण नंदिनीला हें पटतं का ?”

“तिच्या पटण्याचा काय संबंध ? माझा मी सुखत्यार आहे. तिच्या फुंकरीनें हालून जाण्याइतका मी कांहीं हळवा नाही. ती इथें आली तें तरी तिनं मला कुठें सांगितलं होतं ?”

“मोठें आश्चर्य आहे !” सुरेंद्र आपल्याशींच पुटपुटला. त्याची मुद्रा बदलली होती. मुंवया संकुचित झाल्या होत्या. अगरी तीक्ष्ण नजरेनें रोखून तो माझ्याकडे पाहात होता.

त्याच्या त्या भेदक दृष्टीचा माझ्यावर परिणाम झाला खरा पण तो त्याला न दिसू देण्याइतकी खबरदारी मी घेत होतो.

तो पुढें म्हणाला “मला वाटलं तुम्ही दोघंही शिरलां असाल या चळवळीत !”

“असं कां वाटावं तुम्हाला ? तुमच्याखेरीज आणखीही कित्येकजण येत होते ते कुठें शिरले आहेत या चळवळीत ?”

सुरेंद्र माझ्याकडे नुसता पाहात राहिला. तेव्हां मी त्याला विचारलें, “आम्ही दोघेंच येऊं असं कां वाटलं तुम्हाला ?”

माझ्याकडची नजर वर काँग्रेस ऑफीसकडे वळवून ग्यालरींत कुणाशीं बोलत उभी राहिलेल्या नंदिनीकडे पहात तो म्हणाला, “तें मला सांगतां येत नाही—पण नंदिनी इथें आलेली पाहिली तेव्हां मला वाटलं, कीं तुम्हीही इथेंच असणार. एकूण माझा अंदाज चुकला तर ?” असें बोलून तो चट्कन् निघून गेला.

सुरेद्राच्या गैरहजेरीमागे काहीतरी रहस्य आहे असा जो मला संशय होता तो त्याच्या या भाषणाने जास्तच बळावला. इतरांपेक्षा जास्त चौकसपणे तो आम्हां दोघांकडे त्यावेळी पाहात असावा असे आतां मला वाटू लागले. नंदिनीची माझ्याशी असलेली आपुलकीची वागणूक सुरेद्राला दिसून आली असावी आणि म्हणूनच त्याने तसे उद्गार काढले.

तो दिवस चमत्काराचा होता. घरी येतां तों तिथें एक पाहुणी आली होती, माझ्या संसारांत ही अगदीं अपूर्वाई होती.

तिला मी पूर्वी कधींच पाहिलें नव्हतें. कुठले तरी नात्याचे धागेदारे जोडून ती आली होती. येतानां तिनें आपल्या बापाकडून मला उद्देशून लिहीलेलें एक पत्र आणलें होतें.

माझ्या वडलांच्या तोंडून मी तिच्या बापाचें नांव ऐकलें होतें खरें पण ती आठवण फार अंधुक होती तिचे बडील जसे आमच्या नात्याचे होते तसेच माझ्या वडिलांचे सहाध्यायी होते—लहानपणचे लंगोटीयार मित्र होते. पुढल्या आयुष्यांत देखील त्यांनीं एका जागीं बरंच दिवस काढले होते. लहानपणीं कदाचित् मी त्यांना पाहिलेंही असेल.

ती एक चुणचुणीत मुलगी होती. सायन्स कॉलेजभधे जाण्यासाठीं आली होती.

तिच्या बोलण्यावरून वाटलें, कीं माझ्या घरीच ठाण मांडून सहाण्याचा तिचा विचार झाला आहे.

मला प्रश्न पडला, हें कसे जमेल ! माझ्या घरी स्वयंपाकी नाही. दुसरे कुणी माणूस नाही.

ती म्हणाली, “त्याची काळजी नको. तुम्ही एकादा सैंपाकी पहा म्हणजे झालं. सैंपाकावर मी देखरेख करीन. कुठंतरी बोर्डीगांत राहाणं बाबानां पसंत नाही.”

मी चिडून म्हटलें “आणि माझ्यासारख्या तरण्याताळ्या एकल-कोंड्या माणसाकडे राहाणं तुझ्या बाबानां आहे का पसंत ?”

ती मोठमोठ्यानें हसूं लागली. मी अगदीं खवळून गेलों होतो. बखोटीला धरून तिला बाहेर काढून लावावी आणि तिचे सामान बाहेर फेंकून द्यावें असेंसुद्धां माझ्या मनांत आलें.

भानगड गल्ली

६९

पण ती मोठी खंबीर होती तशीच मोठी चाणाक्षही होती.

“काय वाटलं तुम्हांला?” ती हंसत म्हणाली, “अगदी मला बाहेर काढून लावावं असं वाटलं नाही ? तें आतां शक्य नाही. मी इथं आले आहे,—मी इथंच राहाणार आहे—तुम्ही नको म्हटलं तरीसुद्धा राहाणार आहे. तुम्हांला तरी कोण आहे इथं ? असे वेताळासारखे एकटेच राहातां हें शोभतं का तुम्हांला ? तें काही नाही—एक शब्दसुद्धा बोलं घ्यायची नाही ! राहाणार म्हणजे राहाणार and that's that”

मी थक झालों. अशी मुलगी मी कधी पाहिली नव्हती. तिचा तो घट्टपणा पाहून थोडेसे कौतुकच वाटलें.

“पण तूं कोण आहेस म्हणून मी सांगायचं लोकांना ?” मी भीत-भीत विचारलें.

“सांगा तुमची सासू म्हणून !”

“पण लग्न कुठं झालं आहे माझं ?”

“नाहीं झालं ? तर पाहीन इथली एकादी मुलगी आणि देईन तुमचें लग्न लावून—अन् लग्नापूर्वी घेईन तिला दत्तक !”

“तुझं लग्न झालं आहे का ?”

“माझं लग्न होय ?” असे बोलून ती मोठमोठ्याने हंसत सुटली, “माझ्याशीं लग्न करणारा अजून जन्माला यायचा आहे—लग्नाचं मागाहून पाहूं पण आधी जेवणाची व्यवस्था करा कांहींतरी, सैपाकी मिळेपर्यंत सध्यां आपण डबेच मागवू—”

इकडे तिकडे पाहून ती म्हणाली, “मला कपडे बदलायचे आहेत. जरा धुऊन पुसून घ्यायचं आहे, नळ कुठं आहे ? दुवाल बिवाल आहे की नाही एकादा घरांत ?—”

माझ्या उत्तराची वाट न पाहतां तिनें आपली टूंक उघडली, भराभर कपडे काढले आणि आंतल्या खोलींत जाऊन धाडकन् दार लावून घेतलें.

मी सुन्न होऊन स्वस्थ बसलों. मला वाटलें, ही भलती आफत आली. बुद्धीवादाच्या परीकडे गेलेल्या या अवखळ मुलीला मला कसे आवरतां येईल ? कसा माझा निभाव लागणार ?

आंत नळावर तोंड घुतांना ती गाण्याच्या लकेच्या मारीत होती.

मी घाबरून गेलों—रोज जर अशी ही मात बसली तर शेजारीपाजारी काय म्हणतील ?

मी अगदी बेचैन होऊन गेलों.

बरेचसे जिन्नस घेऊन गडी बाहेरून आला. तिनेच त्याला खरेदीला पाठविले होते वाटते !

दरवाजा उघडून ती बाहेर आली. तिला पाहतांच मी दिपून गेलों. चांगले नीटनेटके केंस विंचरून, तोंडाला पावडर माखून झुळ-झुळीतशी साडी नेसून जेव्हा ती बाहेर आली तेव्हा मला तें एक चालतें बोलतें चित्र वाटलें.

तशी कांहीं ती सुंदर नव्हती. पण कुणीही तरुण तिच्याकडे टक लावून पाहता राहिला असता. ती वाटेलें नेसली होती. विकच्छ नेसण्याचा प्रचार मुंबईत त्यावेळीं सुरू झाला नव्हता. त्यामुळे तिची ती नेसण्याची पद्धत पाहून मला जरा चमत्कारीक वाटलें. सगोर बसत ती म्हणाली, “ पांडोबा नव्हे का तुमचं नांव ? पाडुरंगपंत !—मी पंत म्हणत जाईन तुम्हाला, तें दादा, बाबा, काका मला आवडत नाही. लोक काय म्हणतात तुम्हाला ? ”

“ पांडोबाच म्हणतात मला सर्व लोक. नि असं म्हणणोर म्हणजे या गर्लितिलेच ! ”

“ तसं कोणी येत जात नाही वाटतं इथं ? कुणी दोस्त, कुणी नातेवाईक, कुणी वर्गबंधु ! ”

“ कुणिसुद्धां नाही ! ” असं मी म्हणून गेलों खरा पण लगेच चपायलों.

“ कां दचकलांतसे ? ” ती चटकन् म्हणाली, “ खोटं बोललांत वाटतं ? कुणी येतं वाटतं इथं ? पुरुष की स्त्री ?—एकादी कॉलेज भगिनी ? ”

“ नाही, कुणी नाही. कॉलेजांत नव्हतोंच मी फारसा. तेव्हा कोणाच्याच ओळखी झाल्या नाहीत ”

“ मग दचकलांत कां ? ”

मोठी पंचाईत आली. काब उत्तर देऊं या खाष्ट पोरीला. ? ओळख नाही देख नाही आणि पहिल्याच भेटीला कोण हा भडीमार !

मी जरा वडीलपणाचा आव आणून म्हटले, “आता जरा स्वरय रहा आणि काय आणवलं आहेम तें खाऊन टाक. गडी देईल चहा करून आणि आणील डबे.”

“कोको नाही वाटतं—कोफी तरी! नाहीतर एक ओव्हलटीनचा डबाच आणवतं!” असें म्हणून ती उठली आणि टेबलावर पडलेली आपली छोटी बॅग उघडूं लागली.

मी गड्याला बोलावून ओव्हलटीन आणायला सांगितलं, ‘ठीक आहे’ असें म्हणून तिने बॅग बंद करून फेंकून दिली.

धांवतच ती आत गेली आणि कांही बशा घेऊन आली. भराभर पुड्या उघडून एकएक बर्शा भरून माझ्यापुढे ठेवीत ती म्हणाली, “हं, करा सुरू. मला जरा हातभार लावा. एवढं सगळं खपायचं नाही मला.”

“जेवणापूर्वी मी कांही नाही खात.” मी जरा रागावूनच म्हटलं.

“ठीक आहे. नका खाऊं. राहीलं तर गडी खाईल. तुम्ही मुंबईचं लोकच मुळी ‘डिसपेप्टीक!’ चांगलं सडकून खवं. खाऊन-प्याल्याशिवाय कसे हातपाय हाळावेत माणसाचे?” ती खात खात बोलत होती, “बाबांना कांही अंदाज नव्हता. अगदी लहानपणी त्यांनी तुम्हांला पाहिलं होतं. पण चान्स घ्यायचा ठरवलं. एकंदरीत बरा दिसतो तुमचा स्वभाव. तसे कांही अगदी हे दिसत नाही तुम्ही. नोकरीविकरी करतं वाटतं एकादा?—नाही?—तेही खरंच! कशाला हवी आहे नोकरी? बाबा म्हणत होते, चांगली पुंजी करून ठेविली आहे तुमच्या वाडिलांनी!—घाबरून नका. तुमच्या पुंजीवर डोळा ठेऊन नाही आलं मी. माझेही बाबा चांगले गब्बर आहेत. तुमचामुद्धां खर्च मी चालवीन!—”

पर्लीकडल्या रस्त्यावरून मोटमोठ्यानें जयजयकार करीत कसला तरी मिरवणूक चालली होती. दोनतीन भजीं हातांत घेऊन तोंडांत कोबीत ती धांवत धांवत जिना उतरून गेली.

परत आली ती बोलतच आली, ‘मोठी दंगल उडाली’ आहे तुमच्या मुंबईत. रोज वाचीत होतं वर्तमानपत्रांतून. आतां प्रत्यक्ष पाहायला मिळेल—” तिची बडबड सारखी सुरू होती. आपल्या घरच्या गोष्टी ती सागत होती. बोलत बोलतच तिने स्टोव्ह पेटवला, ओव्हलटीन तयार

केलें, दोन कप भरले आणि एक कप माझ्यापुढें करून ती म्हणाली,
“ घ्या हें ! काहीं मरायला नाहीं व्हायचें एवढें ओव्हलटोन घेतलं तर !
भूक भेळी तर घांसभर कर्मा जेवा !”

मी मुकाय्यानें कप घेऊन पिऊं लागलों.

त्या रात्रीं मला चांगलीशी झोंप आली नाही.

सकाळीच उठून पाहातों तो मधूनें घराचा ताबा घेतला होता.

तिचें नांव मधुरिका होतें कीं मधुमालती होतें, हें तिलाच सांगतां येत नव्हतें. ती म्हणाली, “ सारीं मधू म्हणतात मला. आणि शाळा कॉलेजांतून नुसतं मधूच नांव लावलं आहे माझं. मधुरिका असो, कीं मधुमालती असो, माझं नांव मधुकरही नव्हे आणि मधुसुदनही नव्हे !”

आपल्याच विनोदाला ती आपणच हंसत सुटली. हंसण्याशिवाय तिला जगतांच येत नव्हतें काय ?

तिनें गड्याला केव्हां सांगितलें आणि कुठून स्वयंपाकी आणवला हें कांहीं मला कळलें नाहीं. पोटमाळ्यावर पेटित सैंपाकाची भांडी होती त्यांचा पत्ता तिला कसा लागला कोण जाणे. मी उठून पाहातों तो मारे घामधूम सुरू होती. गडी आणि सैंपाकी यांच्या जोडीला एक मोल-करीणही आली होती आणि भांड्याची घासपूस सुरू होती.

मला पाहताच ती गड्याला ओरडली, “ अरे चहा दिला नाहींस शेटनां ?”

मुंबईन गडी धन्याला ‘शेट’ म्हणतात, हेंसुद्धां तिला इतक्यांत कळलं अं ?

सकाळचीं नित्य कर्मे उरकून मी माझ्या टेबलाजवळ बसलों होतो. पुस्तक हातीं घेतलें पण वाचण्याकडे लक्ष लागेना. वर्तमानपत्रें आधींच चाळून झालीं होती. पुस्तक समोर ठेऊन, मी छताकडे डोळे लावून आल्या परिस्थितीचा विचार करीत बसलों असतां, नंदिनी केव्हां आली तें मला

कळले नाही.

तिने हटकतांच मी दचकलों. ती म्हणाली, “बहुधा आज मला पकडणार. पकडण्यापूर्वी द्यायचा संदेश मी लिहून आणला आहे— हा पाहा.”

मी तो कागद हाती घेऊन पाहू लागलों. वाचलें तरें मला कांहीं कळेना—इतकें माझें डोकें भिरभिरून गेलें होतें. अक्षरें डोळ्यापुढें नाचू लागलीं.

आंत पूर्वीसारखीच मारे गडबड सुरू होती. तिकडे नंदिनीचें लक्ष गेलें.

“काय गडबड आहे आज तुमच्या घरांत?” तिनें विचारलें.

मी उत्तर देणार तोंच मधू बहेर आली आणि म्हणाली, “झालं, लग्नलं एकदाचं सैपाकघर—” नंदिनीला पाहातांच ती दचकून थांबली आणि नखशिखांत तिच्याकडे पाहात उद्गारली, “हा कोण पासोड्या मारतो, तात्या?”

मला वाटलें नंदिनी चिडणार—पण नाही—ती हंसली आणि म्हणाली. “पण अर्धी सांग, तूं कोण आहेस? कुठून आलीस? कशी आलीस? कां आलीस?”

“छान्! छान्!” मधू उद्गारली, “सूत म्हणतात शौनकादिक हो, वरा प्रश्न केलात्! ऐका—” आणि विशेष प्रश्नाची वाट न पाहातां तिनें आपल्या हकीकतीचा पाढा वाचायला सुरवात केली.

मधूची टकळी सारखी सुरू होती. कुणालाच बोलायला ती अवसर देत नव्हती. मी निर्विकार मनानें ऐकत होतो. नंदिनी ऐकत असतांना गोड गोड हंसत होती.

“झालं माझं आत्मपुराण!” असें म्हणून मधू उठून नंदिनीच्या खुर्चीच्या हातावर बसून म्हणाली, “आतां होऊं द्या तुमचें पुराण सुरू!”

तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत नंदिनी म्हणाली, “माझें पुराण सांगायला आतां वेळ नाही. तुझ्या तात्यांना—तात्याच म्हणतेस ना बांना?—यांना साबकाश विचार. मला घाई आहे, आज तुझ्यांत जायचं आहे मला—”

“तुझ्यांत?” ताडकन् उठून मधू म्हणाली, “केव्हां पकडणार

आहेत ? आतांच का ? कुठं पकडणार ? मी येऊं का बरोबर ? मला पाहा-
यची आहे ही पकडापकडी. लाठीमार होणार आहे का ? तुमच्यावर
देखील लाठीमार होणार आहे का ?”

“अग हो, हो !” नंदिनी हसत म्हणाली, “कुणाला कसं नी
केव्हां पकडतील तें कांहीं सांगतां यायचें नाहीं. चोवीस तास माझ्या-
बरोबर राहावं लागेल, तेव्हां कळेल कसं पकडतात ते !”

“अन् मग ही जेवणाची व्यवस्था कोण पाहील ? आजपासून
डवा बंद. सैपाकी आला. आज इथंच व्हायचें जेवण तयार. पहा कमां
संसार थाटलाय ?”

‘संसार थाटला आहे ?’ नंदिनी आपल्याशींच पुटपुटली.

“आतां मला वेळ नाहीं ” नंदिनी उभी राहून म्हणाली, “आतां
मला गेलं पाहिजे काँग्रेस हाऊसमध्ये. मोकली अगले तर येईन रांध्याकाळी.
नाहींतर तुरुंगांतून परत आल्यावर !” माझ्याकडे बळून ती म्हणाली,
“ठीक आहे ना संदेश.”

“कमला संदेश ?” मधु तिच्या हातून कागद हिसकावून
घेत म्हणाली.

तिने वाचायला सुरुवात केली, “भगिनीनो, आणीबाणीचा काल आला
आहे. देहदंडाचा काल आला आहे. संसाराचा मोह सोडा, — आप्त स्वकी-
यांची वंधने तोडा आणि या अनन्याचारी लढाईच्या मैदानावर उडी घ्या.
भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी आज जर कुणी पुढें सरसावणे अवश्य
असेल, तर ते आम्ही महिलांनीच. आम्ही निर्भय आहोत, कर्तव्यगार
आहोत, स्वार्थत्यागाच्या कामी आम्ही कुणालाही हार जाणार नाहीं हें
साऱ्या जगानें पाहिलें आहे. रणांगणावर एक शिपाई पडला तर दुसरा
उभा राहतो. पण या अनन्याचारी संग्रामांत एक शिपाई पडला तर शंभर
उभे राहिले पाहिजेत. भगिनीनो, माझी हाक तुमच्या कार्नी पोंचणार ना ?”

मधू अशा थाटांत वाचीत होती, कीं तें ऐकायला गडी आणि
सैपाकीदेखील येऊन दारांत उभे राहिले.

नंदिनी ओशाळत्यासारखी झाली. मधूच्या हातून कागद ओढून
घेत ती म्हणाली, “हें सारं औपचारीक आहे—नुसतें ‘रिच्युअल’ आहे.”

“ मोठं स्फूर्तिजनक आहे ! ” मधू उद्गारली. नंदिनीचा चहरी प्रफुल्लित झाला. “ येतें बरं ! ” असें म्हणून नमस्कार करून नंदिनी झटकन निघून गेली. मधू धांवत धांवत तिच्या मागाहून जिना उतरून निघून गेली. मला भिती पडली, ही परत येते की जाते तिच्याबरोबर !

पण नाही—मधू परत आली.

“ मोठी छान आहे. ही तुमची नंदिनी बरं का तात्या, ” मधू खिड-कीतून पाह्यात म्हणाली “ किती व्हालंटीअर्स होते तिच्याबरोबर ! केवढा जयजयकार केला त्यांनी तिचा ! राजालासुद्धा मिळायचा नाही असा मान ! ”

“ सग ? ” मी खेवचटपणे म्हटलें, “ तूही जाणार आहेस का तशीच ? ”

“ तें आपल्याला नाही साधायचें तुवा ! पाहायला बरं हें. तुरुंगांत जायची कल्पनाच मोठी भयंकर वाटते. अन् या पासोड्या नेसाव्या त्यागतील ना ? तें तुरुंगाहूनही भयंकर ! छेः नाही ग बाई ! ” असें म्हणून ती आंत निघून गेली.

मी वावरल्यासारखा झालों होतो. माझ्या एकलकोंड्या संसारांत झालेला हा पालट मला चांगलाच जाणवत होता.

नंदिनी आली तेव्हा मी वावरलों होतो. कालचा प्रश्न विचारला तर त्याचें उत्तर मला देतों आले नसतें. विचार करायला मला अवकाशच मिळाला नव्हता—म्हणजे निश्चित उत्तर द्यायला नव्हे—कांहींतरी उत्तर द्यायला ! एवढा तरी मधूचा उपयोग झाला खरा !

आंत सगळी गडबड गुरू होती. मधू किलबिलत होती, हंसत होती, ओरडत होती, हुकूम सोडत होती ! माझ्या मदा शांत असलेल्या घरांत एकदम उठलेल्या या वावटलीमुळे मी कामावीस होऊन गेलों होतो.

पुन्हा नंदिनी आली आणि तिनें विचारलें तर होकार द्यायची माझी तयारी नव्हतीच नव्हती. कोणता बुद्धिवाद करूं ? काय उत्तर देऊं ? नंदिनीची कशी समजूत घालूं ? माझे मस्तक चकरा खाऊं लागलें.

हातीं पुस्तक घेऊन मी वाचण्याचें ढोंग करीत होतो तोंच माझ्या

कानीं शब्द आले, “ पुन्हां हवा का थोडा चहा ? आमचे बाबा घेतात मधून मधून, सारखे आधग सुरू असते. तुमचे आहे का तसे तात्या ?”

“ कसे असणार !” मी मधूकडे बघून म्हटले, “ उठल्या सुटल्या मला चहा द्यायला इथं कोण आहे ?—अन् मला नकोही आहे चहा. असल्या भलत्या संवयी लागायला नको आहेत. तू आहेस तोंपर्यंत देशील—मला संवय लागेल—पण मग मला दुकानांचे उंबरठे झिजवावे लागतील.”

“ ही देईल की चहा करून !”

“ कोण ‘ही’ ?”

“ ही पासोडीवाली !”

“ ती कशाला येते इथं ? तिचा स्वतःचा मोठा बंगला आहे मल-बार हिलवर. मोटरी आहेत दोन. खूब श्रीमंत आहे !”

“ मग तिला हे भिकेचे डोहाळे कां आठवले ?”

“ भिकेचे डोहाळे कसले ?”

“ पासोड्या नेसून तुरुंगांत कशाला जातेय ? आईबाप नाहीत वाटते कुणी तिचे ?—अन् नवरा ?”

“ तिचं लग्नच झालं नाही अजून !” मी चांचरत बोलून गेलों.

“ मला वाटलंच तें !” पुन्हां डोळे मिचकावीत माझ्यासमोर तर्जनी करून ती म्हणाली, “ कसा वास येतो आम्हां बायकांना ! तेव्हांच वाटलं मला. म्हटलं, यांत कांहींतरी आहे ! तिची नजरच सांगत होती. अशी डोळे भरभरून तुमच्याकडे पाहात होती—जसा कांहीं जीव आला होता अगदीं डोळ्यांत ! छान आहे विचारी !”

“ भलतंच काय बोलतेस ?” मी रागाचा आव आणीत म्हटले, “ ती कुठं, मी कुठं ! माझ्यासारख्या पन्नास जणांना नोकर म्हणून राबवा-यची ताकद आहे तिच्यांत.”

“ म्हणूनच ना मी म्हणतें—”

“ काय म्हणतेस ?”

“ ही फ्रांस घालणार एक दिवस तुमच्या गळ्यांत !”

“ नोकर म्हणून ?”

“ नाही—नवरा म्हणून !”

मी हंसत सुटलों. तें माझे हंणें मलाच भेसूर वाटलें.

“ पहाल, पहाल;” ती हात उडवीत म्हणाली, “ तुम्ही पाहाल
अन् मीही पाहीन !”

आतां मी कांहीं उत्तर दिलें असतें तर मधूचें चव्हाट आणखी
लांबलें असतें. मी कांहींच बोलत नाहीं असें पाहून ती म्हणाली, “ नका
बोल्हू हवे तर—हेच डोळ आणि हेच तमाशे. दिसेल काय व्हायचें आहे
तें. चला आतां, लवकर आंधोळ करा. मला तें काँग्रेस हाऊस पाहायचें
आहे. तो गर्डीसुद्धां सांगत होता कितीतरी गोष्टी. फार उत्कंठा लागली
आहे मला पहायची. लवकर जेऊन जाऊं तिकडे.”

ती हुकूम करीत होता आणि मी मुकाट्यानें ते पाळीत होतों. काय
झालं हें मला ? कसा मी असा दुबळा बनलों ? कुठलीशी कुणी पोर—नुसता
घरांत पाय ठेवला नाहीं तोच माझ्यावर सत्ता गाजवूं लागली ! आणि
अगदीं मुकाट्यानें मी तिच्या हुकुमापुढे मान वांकवूं लागलों ! अशी
वावटळ तिनें उठविला हाती, कीं नंदिनीबद्दल सुद्धां विचार करायला
माझे मन स्थिर होईना. आणि आतां ही काँग्रेस हाऊसमध्ये जाते म्हणते !
तिनें ‘नीध’ म्हणतांच मला जाणें भाग येणार, आणि तिथें गेलों, नंदिनी
भेटली आणि तिनें विचारलें—त्याच प्रश्नावद्दल विचारलें—तर मी काय
उत्तर देऊं ?

मनाच्या वावरलेल्या स्थितींत काहींतरी निश्चित विचार ठरविल्या-
वांचून मला गत्यंतर नव्हतें.

इकडे माझे नित्यक्रम चालले होते आणि इकडे मस्तक भ्रमण
करीत होतें. मी अगदीं कातावून गेल्यासारखा झालों होतों—त्यांतच
मधूची टकळी सुरू होती. तिच्या प्रश्नाला होय किंवा नाहीं कांहींतरी
उत्तर द्यावेंच लागत होतें, आणि चुकून मी भलतेंच उत्तर दिलें म्हणजे
ती माझी तर उडवी.

“ मला माहित आहे —तुमचें मन आज ठिकाणावर नाही. किती
शिक्षा होईल तिला, या काळजींत आहांत तुम्हीं. किती दिवस भेट होणार
नाहीं, या कल्पनेनें तुम्ही घाबरून गेलां आहांत. फोटो घेऊन ठेवा तिचा

एकादा — इथं कुठं फोटो दिसला नाही तिचा ? असं कसं झालं हें ? बाकी राज भेटल्यावर फोटोची पर्वा कोण करतो म्हणा ! मात्र आतां एक फोटो घेऊन ठेवा. अन् त्या संदेशाचीही एक नकल करून ठेवली पाहिजे मला. ‘रिन्गुअल’ म्हणे ! मोठी दांभिक दिसते. कसे जळजळीत उद्गार आहेत अंतःकरणांतले !”

ती सारखी वडबडत होती आणि मी मुकाट्याने जेवीत होतो. वडीलांच्या मृत्यूनंतर घरच्या चुलीवर शिजवलेले हें पहिलेंच जेवण होतें.

— :: —

११

मधूला घेऊन मी काँग्रेस हाऊसमधे गेलों. पण तिथें जातांच, इतके प्रश्न करून तिनें मला भांडावून सोडलें, कीं कुठली मी तिला इथें घेऊन आलों असें मला झालें. नंदिनी भेटली. असती तर मधूला तिच्या हवाली केली अमती पण तीही कुठें बाहेर गेली होती.

सुदैवानें मला सुरेंद्र भेटला. मधूची आणि त्याची मी ओळख करून दिली. तसे पाहिलें तर सुरेंद्राचे आणि माझे अनें मोठेसें कुठें रहस्य होतें ! थोडासा आपलेपणा जर कधी उत्पन्न झाला असेल तर काँग्रेस हाऊसमधें तो भेटल्यानंतर, पण मधूला हातावेगळी करण्यासाठी मी इतका उतावीळ झालों होतो, कीं सुरेंद्राची आणि तिची गांठ घालून देण्यांत आपण चूक करतो आहों कीं काय, हा प्रश्न मनांत येऊनसुद्धां मी दृष्टीआड केला.

कांहीवेळ त्या दोघाबरोबर मी इकडे तिकडे हिंडलों. घरांत पाऊल टाकतांच, एका क्षणांत जिनें माझ्या संगाराचा कबजा घेतला—मी तरी कुठें तिच्या परिचयाचा होतो ?—तिला सुरेंद्राची ओळख करून घ्यायला माझी मध्यस्ती नकां होती.

घाईघाईनें त्या दोघांचा निरोप घेऊन मी दाराबाहेर पडत होतो तोंच मोटरांतून नंदिनी काँग्रेस हाऊसच्या दारांत आली. मला पाहा-तांच तिनें मोटर थांबवली. तिच्याबरोबर वॉर कौन्सीलचे अध्यक्ष होते. ते खाली उतरून गेले. तिनें मला आंत बसायला सांगितलें आणि मोटर पुन्हा बाहेर वळवली.

ती स्वतःच मोटर चालवीत होती. मी पुढल्या सीटवर तिच्या शेजारीं

बसलों होतों. तिने 'ये' म्हणतांच मी कां गेलों तें माझें मलाच कळलें नाहीं. मी कांहीं खादीत नव्हतों. तेव्हां लोकदृष्ट्या तें दृश्य गौणच होतें.

आम्हीं नंदिनीच्या बंगल्याशीं येऊन पोचलों. तोंपर्यंत ती एक शब्दही बोलली नाहीं.

दिवाणखान्यांत येऊन पोचतांच तिनें कोचावर अंग टाकलें. ती स्वतः होऊन बोलेंपर्यंत आपण कांहींच विचारायचें नाहीं असें मी ठरविलें होतें.

“कां, बोलत कां नाहीं?” ती वर छताकडे पहात मला उद्देशून म्हणाली.

“बोलायचं काय ! अन् कुणी बोलायचं? रस्त्यांत मी भेटलों—पोलीस लोक एकाद्याला पकडून नेतात तसं मला पकडून तूं इथं आण-लंस. आतां बोलायचं तूं—मी नव्हे.”

“अगदीं कायदेशीर बोलतोयस ! कुठली लहर आली ही ? सकाळीं मी मुद्दाम आलें होतें—पण कांहींच बोलतां आलें नाहीं. आतां तुझी भेट होईल असं वाटलं नव्हतं. मीच येणार होतें—” पुढें काय बोलावें याचा जणूं काय ती विचार करीत होती

मधूचा तिनें उल्लेखसुद्धां केला नाहीं, याचें मला आश्चर्य वाटलें.

“आज उद्यां मी पकडली जाणार यांत शंका नाहीं !” उठून माझ्या शेजारी ती बसत म्हणाली, “ त्यापूर्वी निश्चितपणा आला पाहिजे माझ्या आयुष्याला. खरं ना ?”

मी अगदीं स्तब्ध राहिलों. तिच्या भाषणाचा रोख मला कळला होता.

“तुला चमत्कारीक वाटेल—” ती माझ्या डोक्याकडे निर-खून पहात म्हणाली, “ उतावीळपणा वाटेल—अविचार वाटेल—पण आज कित्येक दिवस पूर्ण विचार करून मी ठरवलं आहे. खरं पाहिलं तर हा प्रसंग अगदीं उलटा झाला आहे. तूं माझा पिच्छा पुरवायचा अन् मी तुम्हांला झुलवीत ठेवायचं, असं व्हायला पाहिजे होतं—”

माझें काळीज धडधडूं लागलें—प्रकरण अगदीं हातघाईला आलें होतें. आतां निश्चित उत्तर देण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें. मनाचा हिऱ्या

करून मी म्हटलें, “ असं झालं आहे खरंच. हें सारंच मला विलक्षण वाटतं आहे, एकमेकांची मनं जुळलीं आहेत यांत शंका नाही—”

“ थॅक्स, मग अडलं कुठें ?”

“ पण परिस्थिती जुळत नाही. आज तूं तुरुंगांत गेलीस तर उद्यां येणारच आहेस. आल्यावर काय करायचं ? खरं पाहिलं तर वधूनं वराच्या घरीं राहायचं. पण ही कुबेराची संपत्ती टाकून तूं माझ्या भानगड गल्लींत कशी राहायला येशील ?”

“ तर मग तूंच इकडे ये.”

“ कल्पना नवीन आहे.” मी हंतत म्हटलें, “ पण मनाला पटत नाही—अनादिकालचे मनाचे संस्कार मोठे प्रबल असतात. नवऱ्यानं येऊन बायकोच्या घरीं राहायचं !—छे : ही कल्पनाच मोठी चमत्कारीक वाटते—”

“ पुष्कळ चमत्कारीक गोष्टी आज प्रत्यक्षांत आल्याच आहेत की नाही? आपण कांहीं सामान्य माणसं नाहीत. आपण कांहींतरी असामान्यत्व करून दाखवूं—जगाला नवा धडा घालून देऊं!” कांहींतरी नवीन कल्पना सुचल्याची चमक तिच्या चेहऱ्यावर खुलली. चटकन वळून माझे दोन्ही हात आपल्या हातांत धरून ती म्हणाली, “आपण असं करू, एक आठवडा मी तुझ्याकडे राहायचं न एक आठवडा तूं माझ्याकडे राहायचं ! कसं ?”

कल्पना मला पटली आणि मी हंसलों.

“ पटलं तुला ! पटलं तुला !—” असं म्हणत ती एकाद्या अलड पोरीसारखी खिदळूं लागली. स्वाभाविक गंभीरपणा सोडून तिनें दाखविलेल्या या तारुण्यसुलभ बेतालपणामुळें मला राग यायच्या-एवजीं आनंदच झाला.

“ आतां अगदीं शंकाच नाही !” माझे दोन्ही गाल आपल्या दोन्ही हातांत धरून माझी नजर पकडून ती म्हणाली, “कसं वठणीवर आणलं ? मला माहीत होतं—अडचण होती ती हीच. खूप खूप विचार केला मी काय एवढं ओडून धरलंय ? पण कशी खूप पटली ! ही मनोमन साक्ष वर ! दोन अंतःकरण एक झाल्याचं हें लक्षण. खरंच—मला मोठी

भानगड गल्ली

गंमत वाटते. आजच्या आज उरकून घेतलं पाहिजे, होय ना ? होय ना ? होय ना ? !”

“ होऊन जाऊं दे एकदां तुझ्या मनासारखं !” असें म्हणून मी मोकळा झालों.

ती गंभीर झाली—कधीही न घडलेली गोष्ट मी पाहिली—तिच्या डोळ्याच्या पापण्या ओल्या झाल्या—टचूकन् एक टिप तिच्या गालांवर ओघळलें.

मला गहिवर आला. सद्गदांत स्वरांनं मी उद्गारलों “ नंदिनी !”

“ हा माझा खरा पाडोबा !” असें म्हणून तिनें माझ्या गळ्याला मिठी मारली.

केवढा तरी काळ निघून गेल्यासारखें मला वाटलें. माझे हृदय फुलून गेलें होतें. विचार सुचत नव्हता. बुद्धिवाद थांबला होता. भावनेच्या भरारीबरोबर मी आकाशांत तरंगत होतों. देहाची विस्मृती झाली होती.

कुणाला खरें वाटणार नाही, पण त्या भावनेंत कामुकतेचा लवलेस-सुद्धां नव्हता. मानसिक आकर्षण म्हणून काहीं असतें—शारीरिक आकर्षणोपक्षां तें जास्त प्रबल असतें—जास्त तीव्र असतें—त्या आकर्षणाच्या आत्यंतिकतेत देहाची विस्मृती होते-अंतरंगाची जागृता होते—हें सर्वानाच सांगून पटणार नाही. त्या क्षणाला मी तो अनुभव घेतला.

तो अनुभव वर्णनातीत होता. एका क्षणाची भेट, पण तो कालावधा कितीतरी मोठा वाटला—मोठा वाटला म्हणूनच लवकर संपला.

तो क्षण निघून गेल्यावर ती मनाशीं विचार केला. भावनेच्या भरांत मी ही कवुली दिली का ? तात्कालिक परिणामाला मी बळी पडलों का ? संसाराचा पसारा थाटण्याचा तिटकारा बाळगणारा मी, तो या फंदांत कसा पडलों ? ही चूक झाली का ?

उत्तर जसे कांहीं नंदिनीच्या तोंडूनच आलें. ती म्हणाली, “ झालें हें अचानक झालें असें कुणी म्हणेल ?—मला तसें वाटत नाही. किती दिवस तरी ही कल्पना माझ्या मनांत घोळत होती. तुझ्या मनांत पूर्वी घोळत नसली तरी त्या एका दिवसाच्या प्रकारानंतर तुझीही जाणीव

जागी झाली असेल. मी कांहीं हा अविचार करीत नाही. कितीतरी तरुण माझ्या भोवती गोळा होत होते, त्यांतलें कांही गरीब होते, कांहीं श्रीमंत होते—बहुतेक रात्रे नजरेंत भरण्यासारखे होते. पण त्या सर्वांना टाकून माझी दृष्टी तुमच्याकडे वळली ती आंधळेपणानं नव्हे—मनांत कांहीं ठेवायचं नाही म्हणून अगदीं स्पष्ट बोलतें—ही ‘माझी’ निवड आहे—मला प्रेमांत गोवण्याचा ‘तू’ केलेला प्रयत्न नव्हे. मी तुला ओढून आणलं—तुझ्या इच्छेविरुद्ध ओढून आणलं, तुझी इच्छा नव्हती हेंच मला विशेष वाटलं. मी श्रीमंत आहे तशीच सुंदर आहे हें विसरण्याइतकी मी दाम्भिक नाही. माझ्या देखणेपणाची मला जाणीव आहे. स्वाभाविक सौंदर्य असलं तरीदेखील अधिक चांगलं दिसण्यासाठीं मी खूप नष्टापष्ट करतें. एकेकाची मी परीक्षा घेतली—साम्यवादासाठीं का हे माझ्या सभोंवार गोळा होत होते?—गारे त्याळघोटे आहेत याचा मला प्रत्यय आला. अगदीं स्पष्ट सांगतें, ‘तू त्यांच्यासारखा वागला नाहीस म्हणूनच माझं मन तुझ्याकडे ओढलं—’

“पुरे, पुरे!” मी उतावीळपणें म्हटलें, “आतां जास्त बोलूं नकोस. जें मला समजायचं तें समजलं—”

“थांब जरा” असें म्हणून ती टेलीफोनकडे गेली आणि आर्य समाजाला तिनें फोन केला. टेलिफोनवरच्या तिच्या भाषणावरून मला कळून आलें, कीं आधींच तिनें सर्व तयारी करून ठेवली होती.

एवढासुद्धां गाजावजा न करतां त्या दिवशीं आर्यसमाजांत आमचा विवाह झाला. मी मधूला विसरलों नव्हतों, पण—मला काय वाटलें कोण जाणे, या विधीच्या चेलीं मी तिला बोलावून आणलें नाही, इतकेंच नव्हे, तर आम्ही दोघेही घरीं येईपर्यंत मी तिची चौकशीसुद्धां केली नाही.

ही उपेक्षा नव्हती—मी तिची कसोटी पहात होतों.

आम्ही घरीं आलों त्यावेळीं मधू त्यापूर्वींच आली असल्याचें दिसून आलें. आम्हांला दोघांना पाहतांच ती उद्गारली, “आलांत उभयतां?”

मी दचकलों. हिला कळलें वाटतें !

“ कुणी आणून पोंचवलें तुला ?” मी विचारलें.

‘ भीच आलें कीं !’ मधू म्हणाली, “ एवढासा रस्ता काय माझ्या घ्यानांत रहात नाही ?”

विषयाचा उपक्रम कसा करावा याची मला पंचाईत पडली. नंदिनी कांहीं न बोलतां एका कोचावर बसली होती. लग्नविधीच्या वेळीं लावलेलें टिळे वगैरे पुसून साफसुफ करून आम्ही आलों असल्यामुळें आम्ही सांगितल्याशिवाय मधूला कांही कळणें शक्य नव्हतें.

वडीलकीच्या अभिनिवेशानें मी मधूला हांक मारली. माझी ती मुद्रा पाहून आश्चर्य वाटल्यासारखे करून ती म्हणाली, “ काय झालें ? असे इतके गंभीर कां झालेले दिसतां तारया ?”

तिच्या त्या प्रश्नाचें मला हसूं आले. कमें सांगावें याचा मी विचार करीत होतो. मी म्हटलें, “ सकाळीं हिची मी तुला ओळख करून दिली—हिची हकीकतही सांगितली—पण आतां पुन्हा ओळख करून देणार आहे.”

“ पुन्हा ओळख ?” तिनें कुतूहलानें विचारलें, “ पुन्हा ओळख करून देण्यासारखें असं काय झालें ?”

“ तमंच कांही झालें !” मी जरा लाजूनच म्हणालों, “ तिचें माझें आज लग्न झालें !”

मधू आ वासून नुसती टकमक पाहात राहिली.

नंदिनीच्या गालावर लाजेची लाली अली.

“ खरंच ?” नंदिनीच्या गळ्यांत हात टाकीत मधूनें विचारलें.

नंदिनीनें नुसती होकारार्थी मान हालवली. अगदी अनपेक्षित अशीं मुग्ध लजेची छटा तिच्या चेहऱ्यावर चमकत होती.

धांवत येऊन माझा हात धरून ‘शेक हँड ’ करीत मधू म्हणाली, “ I congratulate you Pandu Tatya—” माझ्या हातांत तसाच हात ठेवून नंदिनीकडे वळून ती म्हणाली “ कसला गबाळ्या नवर पसंत केलास हा वहिनी ?”

• “एका दिवसाच्या परीक्षेने नाही कळत !” नंदिनी गंभीरपणे म्हणाली, “हे काय जुन्या वधू-वर-परीक्षेचे दिवस नव्हत. चांगल्या पांच पन्नास माणसांतून निवडून काढला आहे मी हा नवरा !”

“सकाळी मला वाटलंच !” मधू म्हणाली, “पण तात्या कसले खंवीर ! मला दादसुद्धां लग्न दिल्या नाहीं.”

“त्याला तरी कुठे हात ठाऊक !” नंदिनी उद्गारली

“अस्स !” आम्हां दोघांकडे आळीपाळीने पाहता मधूने विचारलें, “एकूण हें अमें झालं आहे का ? — वधूने चराची निवड केली—वर गेला नाही वधूच्या दारी !”

“अगदीं अस्संच !” अमें म्हणतांना मीसुद्धां लाजलों.

“I Congratulate you नंदूवहिनी !” असें म्हणून मधूने हात धरून नंदिनीला चांगलेंच खुदळलें “पुढल्या पिढीला चांगला धडा घालून दिलास हा. आतां मी आलेंच आहे मुंबईला. परिक्षा होई-पर्यंत मला हाच उद्योग केला पाहिजे.”

आम्ही दोघेही मोठमोठ्याने हंसलों.

“मग आतां लग्नाचें जेवण ?” मधूने विचारलें, “आपलें रोज-च जेवण, कीं कुठें एकाद्या मोठ्या हॉटेलांत जायचें ? आसन्न अंशुलच मित्रमंडळींना !”

“छे छे. तसलें कांहीं नाही. एक तासांत सारं आटोपून घेतलें. यापलीकडे कांहींसुद्धां करायचें नाही.”

“मोठीं लवाड आहांत तुम्हीं !” मधू म्हणाली, “मोठीं कंजूस असतां तुम्हीं श्रीमंत माणसं. आधीं सांगितलें नाही तें नाही पण नुसतें जेवणसुद्धां नाही !—मेजवानीसुद्धां नाही ! तुम्हीं स्वतः तरी जेवणार आहांत कीं नाही ! कीं लग्न करतांच भुका मेल्या ?”

पुन्हां आम्ही निघेही हंसलों. तिघांचीही हृदये उचंबळून आलीं होतीं.

सर्वत्र आनंदाची छाया पसरली होती गडी आणि सैपाकीसुद्धां आपापसांत खिदळत नि कुजवुजत होते.

इतक्यांत खालीं जयजयकाराचा गजर ऐकूं आला. जिन्यावर धाड धाड पावलें वाजलीं.

खालीं रस्त्यावर एकच हुलड सुरू होती.

पोलीस सार्जंट वर आले आणि नंदिनीला त्यांनीं गिरफ्तार केलें.

जातां जातां नुसता माझा हात जोरांनै दाबून नंदिनी निघून गेली.

मधू नुसती पाहात राहिली होती.

“कसलं मेलं हें लग्न !” अशें म्हणत मधू कोचावर मट्कन् बसली.

नंदिनीच्या जयजयकारांनै सारी गल्ली दणाणून गेली होती.

नंदिनीला सहा महिन्याची शिक्षा झाली हें ऐकून मधूला मोठा धक्का बसला. त्या गडबडीच्या काळांत मुंबईबाहेर राहाणाऱ्या माणसांना या शिक्षेचें चोज वाटत होतें. मुंबईत हें शिक्षेचें सत्र इतक्या झपाट्याने चाललें होतें, कीं त्याची पर्वा कुणालाच वाटत नव्हती. साऱ्या तुरुंगांतून गर्दी झाल्यामुळे वरळीवरच्या भिमिटाच्या चाळीसुद्धां कुंपणाच्या तारांत वीज सोडून तुरुंग म्हणून वापरल्या जात होत्या.

त्या दिवशीं मधू फार अस्वस्थ झाली होती. कॅनिकल, फ्री प्रेस, ज्ञानप्रकाश आणि नवावाळ इत्यादि वर्तमानपत्रांचे मागील अंक आणून या चळवळीच्या इतिहासाचा छडा लावीत ती बसली होती. ज्ञानप्रकाश-सारख्या मवाळ समजल्या जाणाऱ्या पत्रानेही या लढ्याबद्दलच्या हकीकती सहानुभूतिपूर्वक प्रसिद्ध करण्याचा केलेला सुव्यवस्थित उपक्रम तिच्या मनावर परिणाम करण्यास कारणीभूत झाला. ती म्हणाली, “हीं बाकीचीं पत्रं काँग्रेसवाल्यांचीच आहेत. ज्ञानप्रकाश कांहीं काँग्रेसवाला नाही, म्हणूनच मला त्याच्या बातम्या जास्त अधिकृत वाटतात. तिकडे आम्ही या चळवळीवर फारसा विचार करीत नव्हतो—संस्थानांतच होतो कीं नाही आम्ही ?—पण प्रत्यक्ष इथं आल्यावर मलादेखील हिरिरी येऊं लागली आहे ?”

म्हणजे ? मधूदेखील आतां तुरुंगात जणार का ? कां मला ही भिती वाटली !

एकाच दिवसांत माझ्या मनोवृत्तींत अजिबात बदल होऊन गेला

होता. इतके दिवस आम्ही दोन दोस्त होतो पण फारसैं अवडंबर न माज-
वतां कांकडवाडीतल्या एका लहानशा जागेंत हेमदहन करून झालेल्या
त्या विधीमुळें नात्याचा जिव्हाळा उत्पन्न झाला. ' माझी बायको तुरुंगात
गेली ' या एकाच गोष्टीचा विचार करीत मी सुन्न होऊन बसलों होतो.

काल मी एक एकलकोंडा जीव होतो—आज मी एक संसारी
माणूस झालों होतो. ज्या दिवशीं संसार थाटला त्या दिवशीं—नव्हे त्याच
क्षणाळा—तात्पुरता कां हेईना—माझा संसार उधळला होता. आतां
आधार वाटत होता काय तो मधूचा—आणि तिच्या डोक्यांत हूं वेड
शिरूं लागलें होतें !

बरा एकटा एक होतो—मोठ्या मुखांत होतो ! तोंच कशाला हें
नवे लागेवांचे उत्पन्न झाले ? नसती विवंचना मागें लागली. नंदिनीचें
नातें मी बुद्धीपुरस्सर जोडून घेतलें होतें, पण मधू आली ती कांही माझ्या
संमतीनें नव्ह. जन्मभर एकटा राहीन आणि एकटाच मरून जाईन, असें
जें मला वाटत होतें तें फोल ठरलें.

हे सारे प्रकार चालले असतां सुरेंद्राचा उल्लेख कुणीच केला नाहीं.
मधूसुद्धां कांही बोलली नाहीं म्हणूनच मला भीति वाटूं लागली. मधूला
विचारावें असें माझ्या मनांत येत होतें, पण मी वाट पाहिली. तो सारा
दिवस अस्वस्थतेंत गेला.

वर्तमानपत्रांच्या फायली चाळीत मधू बसली होती. मी नुसताच
विचार करीत आरामखुर्चीवर पडून होतो. काँग्रेस हाऊसकडे जावें असें—
सुद्धां मला वाटलें नाहीं. मधू मात्र संध्याकाळीं तिकडे एक चक्कर मारून आली.

नवें युद्धमंडळ नेमले होतें. युद्धांतल्या गडबडी सुरू झाल्या होत्या.
रोज मिरवणुका, पिकेटिंग, प्रभात फेऱ्या, व्याख्यानें, सारखी कांहीं ना
कांहींतरी गडबड सुरू होती. रोज माणसें तुरुंगांत जात होती आणि रोज
त्यांच्या जागीं नवी माणसें निर्माण होत होती.

काँग्रेस हाऊसमध्ये रोज जाण्याचा क्रम मधूनें सुरू ठेवला होता.
तिकडे जाण्याचे माझ्या जिवावर येई. नंदिनीच्या बंगल्यावर मला रोज
एकादी खेप घालावी लागे. तिचा दिवाणजी मोठा व्यवस्थित माणूस होता.
रोजच्या व्यवहाराचा पाढा, मी गेलों, कीं तो माझ्यासमेत वाचून दाखवी.

नदिनीनें तुरंगात जाण्यापूर्वीं जे व्यवस्थापत्रक करून ठेवले होते त्याप्रमाणे सर्वे व्यवहार सुरळीत चालले होते.

हा एक नवाच जेजाळ माझ्या मागे लागला असें मला वाटलें. मोठमोठ्या इस्टेटांची कशी काय उलथापालथ होत असते याची मला चांगलीशी कल्पना नव्हती. तो नवा अनुभव मी घेत होतें.

कॉलेजांत जाण्याचें सोडून मधू काँग्रेस हाऊसभोंवतीच घोंटाळते आहे असें पाहून मला माझ्या जबाबदारीची जाणीव उत्पन्न झाली. मी विचारलें तेव्हा ती म्हणाली, “ मी तरी काय करूं. मला प्रवेशच मिळाला नाहीं. पण खरें सांगायचें ताल्या, तर प्रवेश मिळाला असाता तरीही मी कॉलेजांत गेलें नसतें. या चळवळींत माझें मन रंगून गेलें आहे. मी प्रत्यक्ष भाग घेत नाहीं पण रोज जाऊन तिथें काय चाललें आहे हें पाहिल्याशिवाय मला बरंच वाटत नाहीं.”

“ एवढेंच ना ? ” मी विचारलें.

ताडूकन् उठून येऊन मधू माझ्यासमोर येऊन म्हणाली, “ या प्रश्नाचा काय अर्थ ? ”

ती चिडल्यासारखी दिसत होती. मी चपापलों. मी अगदी सहज बोलून गेलो होतो पण त्या एकाच शब्दाचा ती असा अर्थ घेईल असें मला वाटलें नाहीं.

“ खरें सांगूं मधू, तुला राग येण्याजोगा माझा उद्गार होता खरा — मी कांहीं तुझ्यावर नजर ठेवीत नाहीं अन् तशी नजर ठेवायची आवश्यकता आहे असं मला वाटलेंही नाहीं. मी अगदीं साहजिक विचारलें होतं. तसें पाहिलें तर मी कांहीं फारसा वडील माणूस नाहीं. स्वाभाविकपणें तूं मला वडीलकीचा मान देतेस, हा तुझा चांगुलपणा. वडीलकीचे अधिकार मला गाजवायचे नाहींत—पण तुझ्या वडीलांनीं तुझी जबाबदारी माझ्यावर टाकली आहे. मी जितकी चौकशी करावी तितकी केली नाहीं ही माझी चूक झाली खरी, पण तेवढी चौकशी करायची मला जरूरीही वाटली नाहीं. तुझी तूं चांगली समर्थ आहेस — रागावूं नकोस, पण प्रत्येक गोष्ट मला सांगत जा. हें तुझ्या कॉलेजचें मला कांहींच कळलें नव्हतं.”

“ माफ करा तात्या ! ” मधू शांत होऊन म्हणाली. “ मला वाटलें

तुम्ही माझा संशय घेतला. आमच्या तिकडे मुलींच्या बाबतीत सारेच मोठे साशंक असतात त्यामुळे मला तसे वाटले. माझी चूक झाली. बाबांना मी पत्रांत कॉलेज बदल लिहीलं आहे. पण कॉलेजबद्दल मी तुम्हांलाही सांगायला पाहिजे होतं.”

“ जाऊं दे तें ” मी तिला चुचकारित म्हटलें “ पुढें नीट ध्यानांत ठेव म्हणजे झालं.”

तो विषय तेवढाच राहिला. पण त्यामुळें माझ्या मनांत वडीलकीच्या जबाबदारीची जाणीव उत्पन्न झाली. नंदिनी तुरुंगांत गेल्यापासून मी काँग्रेस हाऊसकडे फिरकलों नव्हतों—तिकडे जावेंसेंच मला वाटत नव्हतें—पण आतां जाणें भाग आहे असें मला वाटूं लागलें. मुंबईला अपरिचित असलेली मुलगी, एवढ्या भेटाव्यांत एकटीच जाते म्हणून थोडा काळजी घेणें भाग होतें.

त्या दिवशीं मी काँग्रेस हाऊसमध्ये गेलों. दारांतच एक मोठा घोळका जमला होता. मधे एक कुणीतरी गोरसो साहेब उभा होता. मला वाटलें, सार्जंट असेल. चौकशी करतां कळलें, कीं जॉर्ज स्लोकोम्ब नांवाचा तो एक विलायतेंतल्या वर्तमानपत्रांचा प्रतिनिधी होता. तिकडल्या राजकारणांत त्याचा बराच हात होता. या चळवळीचें निरीक्षण करण्यासाठीं तो मुद्दाम आला आहे, असें कुणी म्हणत होते.

मोठ्या निर्भयपणें मधू त्याच्याशीं चर्चा करते आहे हें पाहून मला आश्चर्य वाटलें. मला तरी धीर झाला नसता !

सारा घोळका बोलत बोलत वर ऑफिसांत गेला. स्लोकोम्ब साहेब काँग्रेस हाऊसमधल्या सर्व विभागांची पाहणी करीत होता आणि त्यावेळीं इतरांबरोबर मधू त्याच्याबरोबरच होती.

तितक्यांत सुरेंद्र मला भेटला—नव्हे त्यानेंच मला गांठलें आणि माझें अभिनंदन केलें. आमच्या लग्नाच्या हकीकतीची कुठेंच प्रसिद्धी झाली नव्हती—आणि हें याला कसें कळलें ? मी विचारलें तेव्हां तो म्हणाला, “ जायच्या पूर्वीं नंदिनीनेंच मला सांगितलं. एके काळीं तिचा माझ्याबद्दल गैरसमज झाला होता. त्याला तसंच कारणही झालं होतं. आतां चोरून कशाला ठेऊं ? नंदिनीला मी मागणी घातली होती. तिनें मला

झिडकारलं नाही पण अशा कांहीं शब्दांत तिनं ती मागणी नाकारली, कां पुनः तिची भेट घ्यावी असं वाटलं नाही. इथं काँग्रेस हाऊसमधें देखील ती माझ्याशीं तुटकपणानं वागे. त्या दिवशीं तिनं ज्यावेळीं माझ्याकडे बोलायचा उपक्रम केला त्यावेळीं मला आश्चर्य वाटलं. अगदीं भोकळ्या मनानं जेव्हां तिनं मला आपला निश्चय सांगितला, त्या निश्चयाची कारणंही अगदीं उघड सांगितलीं, त्यावेळीं माझं समाधान झालं. तुम्हाला कदाचित् माहीत नसेल मी एका लक्षाधाशींचा मुलगा आहे. बापाशीं भांडण होऊन, मी वेगळा राहातो खरा पण बापाचे पैसे घेतल्या-शिवाय मला गत्यंतर नाही. नोकरी करायचा माझी प्रवृत्ती नाही. सार्वजनिक कार्य करायचं आणि इकडे पोटासाठीं नोकरीही करायची, या दोन्ही गोष्टी साधणार नाहीत असं वाटलं, म्हणूनच बापाच्या पैशावर मी जगतो. लहानपणापासून ऐषआरामाची संवय लागलेली. ती एकदम टाकतां येईना म्हणूनच माझा नाईलाज झाला —” त्यानें एक मोठा सुस्कारा टाकला.

आपली हकीकत माझ्यासमोर उघड बोलून दाखवीत असतां त्याला अंतरांतून यानना होत होत्या, असें त्याच्या मुद्वेरून स्पष्ट दिसत होतें. तो पुढें म्हणाला, “ केव्हां तरी हें अवजड जूं झुगारून देईन असं मला वाटतं आहे पण आज तरी तें शक्य नाही. एक आशा होती—आज ना उद्यां नंदिनीचं मन पालटेल असं मला वाटलं होतं; पण आतां ती एक निश्चिती झाली. तसें कांहीं वाटून घेऊं नका. पूर्वीं आपण एकमेकांपासून बरेच दूर होतो पण आतां फार जवळ आलों आहों. मत्सर वाटायच्या ऐवजीं मला उलट तुमच्याबद्दल आदरच वाटूं लागला. सध्यां मलाही कुणी नाही आणि तुम्ही तर पूर्वींपासूनच एकटे ! आपण यापेक्षां जरा जास्त जवळ येऊं ! कसं ? ”

हा प्रश्न अनपेक्षित होता. कांहीं तरी उत्तर देऊन मी वेळ मारून नेण्याचा प्रयत्न करणार होतो तोंच मधू तिथें आली आणि विषय तेवढाच राहिला.

ती स्लोकोम्ब साहेबांच्या हकीकती सांगत होती. मला त्यांत विशेषं गम्य नव्हतें.

पण मला एवढेंच दिसून आलें, कीं सुरेंद्राशीं तिचा परिचय बराच घनिष्ठतेचा झाला होता.

घरीं आल्यावर मी तिला सुरेंद्राबद्दलचें तिचें मत विचारलें तेव्हां ती म्हणाली, “ तिथें जमणाच्या बऱ्याचशा माणसांसारखा तो नाही. सुरेंद्र बराच प्रामाणिक दिसतो. कांहीं नुसते हुळडीसाठीं आले आहेत, कांहीं काम करण्याच्या खुमखुमीनें आले आहेत, कांहीं पराक्रम करून मोठेपणा मिळविण्यासाठीं आले आहेत आणि कांहीं कांहींसुद्धां काम न करतां उगीच मोठेपणा मिरवण्यासाठीं आले आहेत. या सर्वांपेक्षां सुरेंद्र मला निराळा वाटतो. कोणत्याच विभागांत तो प्रामुख्यानें दिसत नाही. पण प्रत्येक विभागांत त्याचा कांहीं ना कांहीं हात असतो. उघड उघड कोणत्याही चढावांत भाग न घेतां पडद्याआडून सूत्रं चालवणारी जी एक ‘शॅडो’ कमिटी आहे त्यांतला तो एक आहे—”

तिथलीं कामं कशीं चालतात याची हकीकत जेव्हां ती मला सांगू लागली तेव्हां सुरेंद्राबद्दल तिच्या मनांत बराच आदर उत्पन्न झाला असा-
ल्याचें मला दिसून आलें.

मला प्रश्न पडला, या आदराचें पर्यवसान काय होणार ? दोघांची घनिष्टता वाढणार तर नाही ? बरं वाढली तर काय घिघडलं ?

सुरेंद्रानें त्या दिवशीं मला सांगितलेली सर्व हकीकत जेव्हां मी तिला सांगितली तेव्हां तिची मुद्रा एकदम पालटली. बराच वेळ ती अगदीं स्तब्ध बसली. मला वाटलें, तिच्या मनावर कुठें तरी आघात झाला. उत्पन्न झालेल्या कांहींतरी कोंवळ्या भावना कुठें तरी दुखावल्या गेल्या.

“ मला नाहीं सांगितलं हें त्यानं !” ती विषण्ण मुद्रेंनें म्हणाली, “ खरं पाहिलं तर त्यानं हें मला सांगायला पाहिजे होतं. नंदिनीबद्दलच्या कितीतरी गोष्टी त्यानं मला सांगितल्या—म्हणजे तिच्याविरुद्ध नवेह ! फार आदर आहे त्याला तिच्याबद्दल—अगदीं देवतेइतका आदर आहे—मग हें कां सांगितलं नाहीं त्यानं ? कां चोरून ठेवलं माझ्यापार्शी ! आतां उद्यां विचारतें .”

त्याच वेळीं जाणें शक्य असतें तर ती गेली असती, इतकी ती उताविळ झाली होती. कोमल भावनांचा अंकुर उद्भवला होता. त्याला

पालवी फुटत होती.

“अलवत् विचार !” मी म्हटलें, “असल्या गोष्टी मनांत ठेऊं नयेत. मनांत आलं कीं बोलून टाकावं ! अशा कामीं जेव्हांचं तेव्हां निराकरण झालेलं बरं !”

“ पण तुम्ही मला कांहींच सांगितलं नाहीं तात्या ! ” असें जेव्हां तिनें मला सांगितलें तेव्हां तिची मुद्रा पालटली होती—मुळची आनंदी वृत्ती सुटून आली होती.

तिच्या त्या खेळकर प्रश्नाचं मलाही हंसूं आलें. “ काय सांगायचं तुला ? ” मी हंसत म्हटलें, “ मला तरी कुठे धडसं माहीत होतं ! सारं कांहा अचानक घडून आलं. ”

तरीही तिनें आग्रह केला आणि तिच्याबरोबरच साझ्याही मनाचे समाधान व्हावे म्हणून, नंदिनीची पहिली भेट झाल्यापासूनची सारी हकीकत मी तिला खडान्खडा सांगून टाकली.

काँग्रेस हाऊसमधून चालणारे प्रकार जितके खळबळ उडविणारे होते तितकीच त्यांची योजना करणारांची तारीफ करण्याजोगी होती. काँग्रेस बुलेटीन या नांवाचे एक पत्रक रोज मराठी, गुजराती व इंग्रजी भाषांतून निघत होतें. तें रॉनिओवर छापलें जात असे. ते कुठें आणि कसे छापलें जातें याचा पत्ता पोलीसांना लागला नाहीं. किती वेळां तरी टाईप-रायटर वगैरे पकडले गेले पण इकडे छाप पडावा आणि लगेच दुसरीकडे बुलेटीन प्रसिद्ध व्हावें, असें झालें म्हणजे पोलीससुद्धां कावून जात असत. मुंबई पोलीससारख्या वाकबगार पोलीसांच्या नजरेंतून निसटून हें बुलेटीन चालू ठेवण्याचें जें धाडस करण्यांत आलें, त्यावरून शिस्तवार कामें करण्याची संवय कार्यकर्त्या माणसांत आतां उत्पन्न झाली आहे असें माझ्या-सारख्या तटस्थ माणसाला देखील वाटूं लागलें.

या बुलेटीनच्या कारस्थानांत मधूचा हात असावा अशी मला शंका होती. अजून तिनें स्वयंसेविकेचा वेष धारण केला नव्हता. अगदीं विलायती जरी नाहीं तरी तिच्या आंगावरचे कपडे गिरणीतल्या तलम कापडाचे होते.

अलिकडे ती काँग्रेस हाऊसकडे क्वचितच जात असे—पण कुठें-तरी बाहेर जात असे हें मी पाहात होतो—अगदीं वेळीं अवेळीं जात असे. भर मध्यान्ह रात्री मोटरचें हॉर्न वाजावें, तिनें झोपेतून उठून त्यासरशीं निघून जावें, असें वारंवार होऊं लागल्यामुळें मी तिला अगदीं जपून विचारलें, तेव्हां ती म्हणाली, “एवढं विचारूं नका तात्या, माझ्यावर

विश्वास ठेवा—”

मला साधारणपणे अंदाज आला, कीं हें या चळवळीतलें कांहींतरी कारस्थान आहे.

एकदां रस्त्यांतून जातांना मी पाहिलें. मधू अगदीं भडक पोषाक करून एका विहकटोरीयांतून जात होती. तिच्याबरोबर ज्या दोन बाया होत्या त्या फारशा सभ्य दिसत नव्हत्या—फारशा कां--उघड उघड त्या तिसऱ्या दर्जाच्या वेश्या दिसत होत्या. एक भली मोठी हार्मोनियमची पेटी त्यांच्याबरोबर होती.

मधूची आणि माझी दृष्टादृष्ट झाली. पण बुद्धि पुरस्तर तिनें ओळख दाखविण्याचें टाळलें.

ती आपण होऊन सांगत नाहीं तोंपर्यंत कांहीं बोलायचें नाहीं असें मी ठरवले होतें. त्याच दिवशीं ती मला म्हणाला; “ कांहीं दिवस तिकडे बंगल्यावर राहायला कां जात नाहीं तुम्हीं तात्या ?”

मी विचारलें “ किती दिवस ?”

“ कदाचित् एकदेन दिवस—तर कदाचित् महिना पंधरा दिवस !”

“ अगदीं गेलेंच पाहिजे का ?”

“ हो !” मधू अगदीं काकुळतीला येऊन म्हणाली, “ एवढें माझें एकाच—मी सांगेपर्यंत इकडे येऊं नका !”

“ ठीक आहे.” असें मी म्हणतांच ती तीरासारखी धांवत सुटली.

मी होय म्हटलें खरें—पण होकार देण्यांत मी चूक केली कीं काय असें मला वाटूं लागलें.

मी बंगल्यावर राहायला गेलों. दोनतीन दिवस भानगड गल्लींत सुलीं आलोच नाहीं. काँग्रेस हाऊसकडेही गेलों नाहीं. एकदेन दिवसांत काँग्रेस हाऊस जप्त केलें जाणार अशी बातमी पसरली होती.

एके दिवशीं मी सहज घरीं आलों, पाहिलें तों दाराला कुलूप होतें. खालच्या पिन्हाडकरुनें मला हांक मारली. ते म्हणाले, “हल्लीं फार दंगा चालत असतो तुमच्या जागेत सारखीं गाणीं बजावणीं सुरू असतात. अगदीं सकाळपासून जी पेटी वाजायला सुरवात होते ती दुपारीं दोनतीन वाजेपर्यंत ! फार त्रास होतो आम्हांला ! याचा कांहींतरी बंदोबस्त करा.”

भानगड गल्ली

भोडकरुंची कशीवशी समजूत घालून मी काँग्रेस हाऊसकडे वळलों तिथें एकच गडबड उडाली होती. तिथलें सारें सामानसुमान लोंग्या भरभरून कुठेंतरी नेलें जात होतें.

विचारावें म्हटलें, तर ओळखीचा कुणी दिसेना. सगळेच गडबडीत होते. दररोजचें उत्साहाचें वातावरण कुठेंच दिसत नव्हतें. प्रत्येकजण कांहींतरी काम करीत होता पण त्याचा चेहरा अगदी काळवंडलेला दिसत होता.

इतक्यांत मला सुरेंद्र दिसला. त्याला मी थांबवून विचारलें. त्यानें एक क्षणभर थांबण्याविषयीं मला सांगितलें.

सुरेंद्राचा एक क्षण बराच वाढला. चांगला अर्धा तास मां वाट पहात राहिलों होतो.

तो जो आला तो मला घेऊन माझ्याच घरीं आला. दाराला कुलूप होतें तें त्यानें उघडलें. आंत येतांच त्यानें दाराला आंतून कडी लावली.

माझ्या घराची सारीच कळा बदलून गेली होती.

नाटकमंडळींतल्या एकाद्या खोलीचें स्वरूप इथें आलें होतें.

एकदोन पेट्या, एक तबला, एकादें फिडल, पडलेलीं दिसत होती. आंतल्या खोलाला कुलूप होतें.

मी इकडे तिकडे नजर फेंकली त्यावेळीं सुरेंद्र म्हणाला, “अजून कांहीं दिवस आपल्या या जागेची मला जरूर लागेल. जागा मोकळी होतांच मी बंगल्यावर येऊन तुम्हांला कळवीन—आज ना उद्यां केव्हां-तरी ही जागा मोकळी करावी लागणार यांत शंका नाही. जीव कसा वेडा-पिसा झाला ओह. आज कांहींच बोलतां येत नाही. तुमच्या घरांत आम्हीं मालकी गाजवतो आहेंत याची क्षमा करा”

“मधूला कांहीं धोका नाही ना?” मी आतुरतेनें विचारलें. मला तेवढीच काळजी होती.

“छे छे ! मुळीच नाही.” तो म्हणाला, “पण नाही तरी कसं म्हणूं ! आज कुणावर काय प्रसंग येईल हें कांहींच सांगतां येणार नाही. आज उद्यां काँग्रेस हाऊसदेखील हातचं जाणार !”

“ही पेटी तबला इथं कशाला ?” मी विचारलें.

“सध्यां मला कांहीच सांगतां यायचं नाही. हा आडपडदा दूर झाला म्हणजे उद्यां सारं कांही तुम्हाला आपोआप कळेल.”

आम्ही दोघेही जागेला कुलूप लावून खाली रस्त्यावर आलों. मधूची भेट झाली नाहीच.

दुसऱ्या दिवशीं मला कळलें, कीं काँग्रेस हाऊस सरकारच्या ताब्यांत गेलें.

मी त्या बाजूला चक्कर मारून सहज पाहून गेलों. पोलीसांचा खडा पहारा काँग्रेस हाऊसच्या दारांत होता. एवढी गजबजलेली जागा—पण आतां तेथें प्रेतकळा आली होती. सारें वातावरण कसें भयानक दिसत होतें. खादीवाला म्हणायला आजूबाजूला कुणी फिरकत सुद्धां नव्हता.

बऱ्याच लोकांना तुरुंग पहावा लागला होता.

मी माझ्या घराकडे वळलों. पाहिलें तों तिथें दाराला कुलूप होतें. माझ्या छातींत धस्स झालें. मधूला तर पकडलें नाही ना ?

मी बंगल्यावर परतलों. मन अगदीं उदास झालें होतें. एवढा मोठा उपद्रव्याप केलां पण त्यांतून निष्पन्न काय झालें ? शेंकडों लोकांचीं डोकीं फुटली, हजारों लोक तुरुंगांत गेले, कितीतरी कर्तबगार माणसें आज तोंड लपवून राहिलेलीं—एका फटाक्यासरशीं सरकारनें सारी चळवळ हाणून पाडली.

मला प्रश्न पडला तो एवढाच, कीं खरोखरच चळवळ हाणून पाडली होती का ? नित्याप्रमाणे काँग्रेस बुलेटीननें येऊन माझ्या हातीं पडली.

क्षणभर मला आश्चर्य वाटलें—कौतुक वाटलें. पोलीसांच्या एवढ्या कडेकोट बंदोबस्तांतूनही अजून काँग्रेस बुलेटीन निघतें आहे ! त्या बुलेटीनमधें पकडापकडीची सर्व हकीकत दिली होती. एवढी बंधनें निर्माण झालीं असलीं तरी बुलेटीन निघत राहाणार, अशी घोषणा केली होती.

मधूचा पत्ता नाही म्हणून मी अस्वस्थ झालों होतो. कुणाला विचारूं ? कुठें कशी चौकशी करूं ? कुणीच मला कां विश्वासांत घेऊं नये ? मनाच्या या अस्वस्थतेमुळें पिंजऱ्यांतल्या वाघासारखा घरांतल्या घरांत येर-झाऱ्या घालीत मी राहिलों. तोंच आणखी एक धक्का बसला—

पोलीसांचीं एक तुकडी एकदम येऊन बंगल्याची झडती घेऊं

लागली. मी मुळींच प्रतिकार केला नाही बंगल्यांत आक्षिप्त असे कांहीं होतें कीं नव्हतें, हें मला तरी कुठें माहांत होतें ? नंदिनी अव्यवस्थित नव्हती. तुरुंगांत जाण्यापूर्वी तिनें सारीं कांहीं गारुमुफा करून ठेविरी असेल असें मला वाटत होतें—आणि म्हणूनच मी प्रतिकार केला नाही.

पोलीसांनीं कानान् कोपरा धुंडाळून पाहिला पण त्यांना कांहींच सांग-डलें नाही, अक्षिप्त समजलीं जाणारीं कांहीं पुस्तके नंदिनीच्या संग्रहाला होती हें मला माहीत होतें, पण ती देखील या बडतींत हातीं लागली नाहींत.

पोलीस तुकडी निघून गेली. त्यांनीं यथास्थित नासधूस मात्र केली.

मला वाटले, शेवटीं मी एकटा तो एकटाच ! लग्न झालें, बहिणीचें नातें जोडणारी एक प्रेमळ मुलगी घेई आली, तिनें मला भलता लोभ लावला, त्या मोहांत मी संसारी झालो असें मला वाटलें—पण शेवटीं मी एकटा तो एकटा !

विचार करीत आराम खुर्चीवर अंग टाकून स्वस्थ पडलों होतों ! तोंच मला कुणाची तरी चाहूल लागली. डोळे उघडून पाहिलें तों समोर मधू उभी. माझ्या तोंडून उद्गार निघाला, “ मधू, खुशाल आहेस ना ? ”

“भूक लागली आहे मला. कांहींतरी खायला या !” मधू कोंचावर अंग टाकून म्हणाली, “कालपासून मी उपाशी आहे.”

स्वयंपाक्याला बोलावून मी तिच्यासाठीं जेवण तयार करायला सांगितलें. तोंपर्यंत चहा टोस्ट आणून तिला दिला.

यावेळीं तिच्या अंगावर खादी नव्हती. पूर्वीचे सारे तलम कपडे तिनें पुन्हां वापरले होते.

तिची मुद्रा उतरली होती खरी पण पावसाळ्यांतल्या सूर्याच्या किरणासारखी हास्याची लंकेर चमकावीत ती म्हणाली, “ तसं पाहिलें तर मोठी गंमत आहे. असले प्रकार परदेशी कादंबऱ्यांतून वाचीत होतें. पण हे लपंडाव खेळतांना भयंकर त्रास होत असला तरी देखील मोठा उत्साह वाटतो आहे. आठ्यापाठ्यांचा खेळ चालला आहे. पोलीस नुसती आंधळी कोशिविर खेळताहेत. अतांच पोलीसांनीं छापा घालून बुलेटीन काढण्याची सामग्री जप्त केली. मोठे खुपीत होते ते ! एक तासाच्या आंत या छाण्याची हकीकत देऊन आम्ही बुलेटीन पोलीसच्या हातीं रुजू केली.

माठी गंमत आहे नाही ? ”

तिची कळी खुलत चालली होती. तिला वाटणाऱ्या त्या गंमती जशा कांहीं तिच्या नजरेसमोर दिसत होत्या.

सारी हकीकत तिच्या ओंठावर नाचत होती. पण ती जिभेला लगाम घालते आहे, असें मला दिसून आले.

“ फार गंमत आहे तात्या ! ” मधू, उद्गारली “ पण काय करूं आज मला कांही सांगता येत नाही. सारखी पळापळ—सारखी धांवा-धाव सुरू आहे. तसे पाहिले तर पोलीसांची देखील सहानुभूती आहे आम्हांला—ऑफिसरांची नव्हे—शिपायांची म्हणून येवढ्या उलाढाली करतां येताहेत ? ही अशिक्षित माणसं मोठो नेकीची ! काळीज असतं त्यांना. सुशिक्षित म्हणवणारे सारे स्वार्थी ! काय चाललं आहे ! असं सळसळून येतं आहे आंढून—पण कांही बोलतां येत नाही. कसं कुलूप बसलं आहे तोंडाला. कशी मी ही अशी झालं !—”

कोरड्या नजरेने ती माझ्याकडे पाहता होती जरा कुठे खुट्टे झाले त्या सरशी ती दचकून उठली. खिडकीचा दरवाजा किलकिला करून तिने बाहेर पाहिले. भिंगरी सारखी घरांतून एक चक्र टाकून आली.

मी अगदीं स्वस्थ बसून राहिलों होतो. अगदीं स्थितप्रज्ञाची वृत्ती मला आली होती.

“ मोठे धोराचे आहांत तुम्ही तात्या, ” माझ्या आराम खुर्चीच्या हातावर बसत ती म्हणाली, “ तुमच्याकडे पाहिले, कीं मोठा धीर येतो. जिकडे तिकडे आग पेटलेली असतांना कसं स्वस्थ बसवतं तुम्हाला ?—”

तिच्या उद्गाराचे मला हसू आले तेव्हां ती हसणाली, “ तुम्ही हसतां आहांत ? धन्य आहे तुमची तात्या ! सारं कांही बदलून गेलं आहे. पूर्वीं तुरुंगांत जाणं कठीण वाटत होतं—आतां तुरुंगाबाहेर राहाणं मोठं कठीण होऊन बसलंय ! चळवळ तर चालू ठेविली पाहिजे ! आतां आझी जी कांही मुठभर माणसं शिल्लक राहिले आहांत त्यांतलीं चार दोन जरी तुरुंगांत गेलीं तर सारा डोलारा कोसळून पडेल. म्हणूनच ना खादी फेकून द्यावी लागली ?—कितीतरी सांगावंगं वाटतं पण नाईलाज झाला आहे माझा !—” असें हसणून ती उठून कोचावर आडवी झाली.

छताकडे डोळे लावून ती पडून राहिली होती. तिची विचाराची सांखळी तोडायचा मी प्रयत्न केला नाही.

चट्कन् उठून बसून माझ्याकडे पाहात ती हलक्या आवाजाने ह्मणाली “ सुरेंद्राखेरीज दुसरा कुणी आला तर त्याला मी इथं आहे ह्मणून सांगू नका—मोठी खबरदारी घेतली पाहिजे. अगदी थकल्यासारखं वाटतं आहे मला. ”

जेवण झालं म्हणून सांगण्यासाठीं स्वैपाकी आंत आला.

कसेबसे दोन धांस खाऊन ती नंदिनीच्या खोलीत झोपी गेली. तिचा तो उत्साह, त्या उत्साहामुळे येणारा थकवा, त्या थकव्याने आलेली तिची शैशवावस्था पाहून माझे हृदय भरून आलं.

मी माझे वय विसरून गेलों. वार्धक्यसुलभ वात्सल्याचा अंकुर माझ्या हृदयांत रुजू लागला.

—:०:—

१४

त्या दिवशीं मधू बंगल्यावर राहिली नाही. कुठें जातेस, काय करतेस, हें जसें मी यापूर्वी विचारीत नसे तसेंच याहीवेळीं विचारलें नाहीं. संशयानें संशय वाढतो तसाच विश्वासानें विश्वास दुणावतो, असेंच मला वाटत असतें.

बंगल्यात राहायला मी कंटाळलों होतों. लहान जागेंत राहायाची संवय असल्यामुळें ही अफाट जागा मला भकास वाटत होती. लहानशी खोली कुठेंच नव्हती. इथली बाथरूम माझ्या हॉल एवढी मोठी होती.

केव्हां एकदां माझ्या घरीं जाईन असें मला झालें होतें. पण अजून माझी जागा खाली झाली नव्हती. एकदोन दिवसांनी मधू मला भेटावयाला येत असें, तिच्या प्रकृतीवर चांगलाच परीणाम झालेला दिसत होता. त्याचीं कारणें मी तिला विचारलीं नाहींत किंवा तिनें मला ती सांगितलीही नाहींत.

एकदाची जागा खाली झाली आणि मी माझ्या घरीं जाऊन सुखाला लागलों. स्वैपाकीं आणि गडी दोघेही निघून गेले होते. नवीं माणसें मिळेतोपर्यंत डबा आणून भागवीत होतों. मधू राज जेवायला येत असेच असें नाहीं.

दिवसें दिवस मधूची प्रकृति बरीच थकत चालली होती. मला तिची काळजी वाटूं लागली. हीं माणसें असें कोणतें काम करताहेत ?

राज बुलेटीन्स निघत होती. मधून मधून पकडापकडी होत होती पण बुलेटीन्स निघणें थांबलें नाहीं.

एके दिवशीं सुनेंद्र आला. त्याचीही प्रकृती चांगली दिसत नव्हती. मा त्याला विचारलें तेव्हां तो म्हणाला, “अंधारातलें डाव कसे खेळायचे याचें शिक्षण सध्यां घेतों आहोंत. लवकरच तुम्हांला आणखी एकादी गंमत दिसेल. पोलीसांना कसं टेकांला आणलें आहे तें पाहतां आहांत ना ? पुढल्या लढाईचे हे धडे आहेत. पण एकंदरीत ताण मोठा विलक्षण पडतो आहे यांत शका नाहीं. ”

मी जास्त कांही विचारलें नाहीं आणि त्यानेंही सांगितलें नाहीं.

नंदिनीच्या शिक्षेची मुदत भरत आली होती. तुरुंगांत मी निला भेटायला कधीच गेलों नाहीं. खुशालीचीं पत्रें येत होती एवढ्यावर समाधान मानीत होतों. जीं जीं पुस्तके ती मागे तीं पाठवीत होती. तिच्या भेटीसाठीं मधूला पाठवावें असा एकदां विचार केला पण मधू जायला तयार होईना. तुरुंगातल्या राजकैद्यांशीं आपला लागाबांधा दिसूं नये, म्हणून प्रस्तुतच्या कार्याकडे पाहून तिला तिकडे जाणें इष्ट वाटलें नाहीं.

शेवटीं एकदाची नंदिनी आली. तुरुंगातून परत येणाऱ्या लोकांचीं पूर्वीं जीं कैतुके केलीं जात असत तो काल आज गेला होता. कोण सुटला आणि कोण राहीला याची फारशी वाच्यता होत नसे.

नंदिनी आली ती पाहिल्यानें माझ्या घरीच आली. मधू त्यावेळी घरीच होता म्हणून अंधारांतल्या मनोभावना आम्हांला मनांतल्या मनांत ठेवाव्या लागल्या.

आम्हीं पतिपत्नी होतों पण त्या नात्याची प्रस्थापना झाली नव्हती. पूर्वीं लहान मुलांची नव्हती का लग्न होत—तसलंच हें एक लग्न होतें. मधू म्हणाली, “आज आतां तुमची वरात काढायला हवी. लग्नाच्या वरातीची संधा एकट्याएकट्यानेंच सांघलांस. तात्या बिचारे घरीच राहिले. आतां आज आपण एक मोठी वरात काढूं—”

अगदीं खिन्नपणानें हंसत नदिनी म्हणाली, “ते वरातीचे दिवस आतां गेले मधू ! आतां ज्या वराती निघायच्या त्या निराळ्याच प्रकारच्या !—” तिनें एक मोठा स्फुकारा ट कला. ती पुढें म्हणाली, “सारं कांही मला स्टेशनवरच कळलें. मला नव्हतं वाटलें !—शाबास मधू !—माझी जागा चालवलीस. मी असंच कांहीतरी आखलं होतं. काँग्रेस’

हाऊस जस होणार याची कल्पना आम्हांला होतीच आणि म्हणूनच आम्ही कांहीं कल्पना आंखल्या होत्या—त्या आमच्या योजना होत्या—काँग्रेस-चात्यांच्या नव्हत्या. त्या योजना अंमलांत आणल्या म्हणून काँग्रेसची अव्वल टिकून राहिली. आतां एकदां सर्वांच्या गांठां भेटी घेतल्या पाहिजेत. आणखी कांहीतरी केलं पाहिजे. आतां कोण कोण बाहेर आहेत ?”

मधूने तिच्या कानाशी लागून बोलायला सुरवात केली. मी मुद्दाम दूर होऊन, जाऊन खिडकीत उभा राहिलों. मधू जयजशी बोलत होती तरतशी नंदिनीची मुद्रा खुलत चालली होती.

बोलणं संपतांच तिने ‘शाबास मधू’ असें म्हणून उठून तिला कडकडून मिठी मारली.

माझ्या आंगावर रोमांच उभे राहिले ! हें कुणाचं भाग्य ? कुणी कुणाचें भाग्य चोरलें ? आणि तें कां ? मला वाटलें, नंदिनी आली त्यावेळीं मधू घरीं नसतां तर ?

“ थांबा जरा, जाऊन येतें ” नंदिनी मला म्हणाली. मधूने तिला अडवलें.

“ नाही,” मधू म्हणाली, “ तूं तिकडे जाणं इष्ट नाही. दीक्षीत आणि मेनन आपली पराकाष्ठा करताहेत खरे पण ते देखील आज उद्यां पकडले जातील अशा भीति आहे. मीच जाऊन येतें—” असें म्हणून ती चाईघाईने निघून गेली.

आतां मोठा कठीण प्रसंग होता. लग्नविधी झाल्यानंतर पती आणि पत्नी या नात्यानें आमची ही पाहिली भेट. आम्ही दोघेही अस्वस्थ झालों होतो.

आम्ही दोघे एकमेकांसमोर उभे राहिलों. अगदीं नकळत—अगदीं सहजासहजीं आम्ही एकमेकांचे हात धरले नंदिनीच्या डोक्याच्या पापण्या ओल्या झाल्या होत्या.

“ आज आपली ही पाहिली भेट ! ” नंदिनीच्या तोंडून उद्गार निघाले, “ तुरुंगांत असतांना मी सारखी विचार करीत होतें—माझ्या गळ्यांतलं मंगळसूत्र पाहिल्यामुळं कित्येकींनी मला विचारलं—मी सांगितलं—कधीच तूं भेटायला आला नाहीस म्हणून सर्वांनाच आश्चर्य वाटत

भानगड गल्ली

होतं—” त्याक्षणीं ती क्षणभर थांबली—तिला काय वाटलं हें जाण-
ण्याची मला उत्कंठा होती म्हणून मी बोललों नाही—इतक्यांत ती
म्हणाली, “ मला आश्चर्य वाटलं नाही. उलट समाधानच वाटलं. आतां
आपण भेटतो आहोत !—”

आम्ही भेटलों का ?

हृदयमीलनाचा तो अननुभूत आनंद !—क्षणभर मी भान विगारलों.

आम्ही कोचावर बसलो—अगदीं जवळ जवळ बसलों. एवढें सुद्धां
अंतर नव्हतें दोघांमधे.

“आतां आपण संसार थाटणार !” ती माझ्याकडे पाहात उद्गारली,
“कांहीतरी विलक्षण गोष्ट करणार आहोत आपण. दोघांचे दोन संसार—
दोघांनींही आळीपाळीन चालवायचे ! मोठी गंमत होईल नाही !”

काय बोलावें हें मला अजून सुचत नव्हतें. संसारी वृत्तीला
पराडमुख असलला मी असा कसा वेडा झालों ?

ती बोलत होती, “ काय ? मी बोलतें आहे तें ऐकूं येतंय ना ?”

“ नुसते डोळे राहिले आहेत मला. झोळ्यांनीं ऐकतांय—”

मी दचकलों. ती तंद्रा भंग पावली. मी म्हटलें, “ या समाराला
सुरवात कुठं करायची ? इथं किं तिकडे—बंगल्यावर ?”

“ अर्थात् इथं—वरगृही ! मधूला देऊं पाठवून तिकडे ”

आम्ही दोघेही खूप खूप हंसलों. कां हंसत होतो आम्ही ? काय
झालें होतें असें हंसण्याजोगें ? मला वाटलें, आमच्या संसाराचा सुरवात
हंसत खेळत होते आहे. हा हंसरा खेळ असाच टिकणारा का ?

नंदिनी चोंहीकडे पाहात होती. ती म्हणाली, “ बरीच अदलाबदल
केली पाहिजे इथं. हा ब्रह्मचान्याचा आश्रम आतां बदलून टाकला
पाहिजे. ”

“ नाही, तूं आतां सासरीं आहेस. माहेरची उसनी श्रीमंती इथं
नको यायला. माझं हें दारिद्र्य असेल—तुझ्या तुलनेनं दैन्य असे—पण
साम्यवादाचा हा पहिला धडा तुला माझ्या घरीं—आपल्या घरीं घेतला
पाहिजे—”

नंदिनी गंभीर झाली असें पाहून मी म्हटलें, “भ्यालीस ? मग तुरुंगांत कशाला गेली होतीस ? नाही सवय झाली तिथें—”

“छे छे, मी हा अविचार कां केला आहे ? तुरुंगांत गेलें नसतें तरी सुद्धां भ्यायलें नसतें. तुरुंगाच्या मानानं पाहिलें तर ही इथं चैन आहे ! तसं नव्हे—तुला कळलं नाहीं—ही सिंगल कॉट बदलली पाहिजे—” पुन्हा आम्ही दोघेही हंसत सुटलों. मला तर माझें हंसें आवरत नव्हतें. कसें माझ्या लक्ष्यांत आलें नाहीं ? मी म्हटलें, ‘आजचा दिवस’ शय्या भूमितले ’—”

“पण त्यापूर्वी—” नंदिनी मला दटावीत म्हणाली, “पण त्यापूर्वी एक महत्वाची गोष्ट—अली का ध्यानांत ?—” असें म्हणून ती माझ्या कानाशीं लगली.

भटवाडी कांहीं फारशी दूर नव्हती म्हणून मोटार तिथेंच ठेवून आम्हीं पायीपायीच निघालों. त्यापूर्वी आम्ही बरोबर पायीं हिंडत होतों पण त्या दिवसाचें हातांत हात घालून जाणे ही एक नवीच अनुभूती होती. दोघांनाही ती जाणवत होती.

आम्हां कव्यांकडे आलों. त्यावेळीं विषयाचा उपक्रम कसा करावा तें दोघांनाही सुचेना. कव्यांनीं बरोबर ताडलें. त्यांनीं विचारलें, “कव्हां लग्न झालं तुमचें ? आजच तर नव्हे ?”

“तसंच म्हणा ना.” नंदिनी अवसान आणून म्हणाली, “लग्न-विधी झाला फारा दिवसांपूर्वी—पण विधी झाला त्याच क्षणाला मला तुरुंगांत जावं लागलें. आज सुटून आलों. तसं पाहिलें तर हा आजचाच पहिला दिवस !”

एवढें बोलायचा कसा धीर झाला हिला. लाजवट कोण ? पुरुष कीं स्त्री ?

थोडा वेळ विचार करून कर्वे म्हणाले, “मला वाटतं, तुम्हाला आधीं डॉक्टरकडे जावं लागेल—” मी घाबरून गेलों. माझा घाबरेपणा माझ्या मुद्रेवर दिसून आला तो पाहून कर्वे मला म्हणाले, “तुम्हाला नाहीं—यांना !” असें म्हणून त्यांनीं डॉक्टरकडे कां जायचें त्याचा कार्य-कारणभाव आम्हाला विशद करून सांगितला.

विषय नाजूक खरा पण त्यांनीं इतक्या मोकळ्या मनानें, इतक्या शास्त्राय भाषेंत सर्व कांहीं सांगितलें, कीं आम्हाला तें ऐकतांना एवढा सुद्धा संकोच वाटला नाहीं. यापूर्वीं कव्यावद्दल माझ थोडा गैरसमज होता. राईट एजन्सीचें कार्य ते अगदीं प्रांजलपणें करीत आहेत अशी माझी त्यावेळीं खात्री झाली.

आम्ही घरी परत आलों तेव्हां मधू आली होती. गडी आणि आचारीही हजर झाले होते.

कांहीं वेळ नंदिनीनें मधूला बाजूला घेतलें. बराच वेळ दोघींचीही खलबतें सुरू होती.

मी आपल्याच विचारांत मग्न होतों.

माझ्या आयुष्यांतील त्या महत्वाच्या दिवशीं मी माझा संसार थाटला.

— १० —

दुसऱ्या दिवशीं मधू नंदिनीच्या बंगल्यावरून परत आली त्यावेळीं उन्हे चांगली वर आली होती. आम्ही पहिलाच चहा घेण्याच्या तयारीत होतो. मधूला पाहातांच मला थोडीशी भीती वाटली—म्हटलं, पहिल्याच दिवशीं भलतीच कांहीं तरी थट्टा नको.

खरोखरच मधूचें मला कौतुक वाटलें. आमच्या मुद्रेवरून तिनें ताडलें असावें—थट्टा करण्याचा प्रयत्न तिनें केला नाहीं.

चहा होतांच तिनें नंदिनीला बाजूला घेऊन कालच्यासारखेंच खलबत करायला सुरवात केली. नाकवूल कशाला करूं ?—पण मला जरा वैषम्य वाटलेंच. यांनीं मला असें कां दूर करावें ? असतील राजकारणे—पण मी त्यांचे कट फोडायला कुठें जाणार होतो ?

मधू आणि नंदिनी पुन्हां येऊन बसल्या त्यावेळीं त्यांनीं कसलाच उल्लेख केला नाहीं असें पाहून मी मधूला विचारलें, “सुरेंद्र कुठे आहे ?”

“खुशाल आहे.” मधू म्हणाली, “पण कुठे आहे तें सांगतां येत नाहीं. उमाशंकर दिक्षीत आणि मेनन यांना पकडल्यापासून त्याला बरीच खबरदारी घ्यावी लागते. अजून अच्युत पटवर्धन बाहेर आहेत—पण तुम्हाला तीं माणसें काय माहीत म्हणा—केव्हां तरी संधी साधून सुरेंद्र भेटत होते—”

मधूची बदललेली वृत्ती पाहून मला कौतुक वाटलें. कोणत्या उद्देशानें आपण मुंबईत आलों याची तिला आठवणसुद्धा राहिली नव्हती, मानगड गल्ली

इतकी ती या प्रकरणांत रंगून गेली होती.

“ तोंड बांधून बुक्क्याचा मार झाला आहे ! ” नंदिनी म्हणाली, “ जिव्हाळ्याच्या माणसांना भेटतां सुद्धां येत नाही. आजवर हीं कारस्थाने कादंबऱ्यांतून वाचित होते पण आतां प्रत्यक्ष त्या परिस्थितींत वावरतांना तीं वर्णने फिकी वाटूं लागतात. पूर्वी क्रांतिकारकांच्या बाँबच्या भानगडी सुरू होत्या, त्यांचं लोकांना कौतुक वाटत होतं. पण नुसतं एक काँग्रेस बुलेटीन काढणं हें आज बाँबपेक्षांहां भयंकर होऊन बसलं आहे— ”

नंदिनी बोलत होती—मी गंभीर होऊन ऐकत होतो—पण ऐकतां ऐकतां मधूच्या चेहऱ्याची कळी खुलत जात होती. नंदिनीचें भाषण मधेंच तोडून ती म्हणाली, “ मग आतां कसं काय ठरलं ? शुक्रवारपर्यंत इथं—अन् शनिवारी बंगल्यावर जायचं तुम्हीं, अन् इथं राहायला यायचं मी—असंच ना ? ”

आम्हां दोघेही नुसतीं हंसलों तेव्हां मधू म्हणाली, “ हंसायला काय झालं ? आतां या दान संसारांची मुकादमी करावी लागणार आहे मला. तुम्हाला काय, तुम्ही इकडे याल आणि तिकडे जाल—पण मला चालवावा लागणार आहे सारा संसार ! दुसरं कुणी असतं तर हनीमून-साठीं गेलं असतं दार्जिलिंगला नाही तर ऊट्टीला—पण तुमचा हनीमून चालला आहे इथं भानगड गळीत. अन् मला एकटीलाच सटवाईसारखं जाऊन पडावं लागतं आहे त्या मलबारहिलच्या मसणवटींत. काय भकास आहे तो बंगला ! घर नुसतं खायला येतं. रात्रीच आले असतं पळून—पण तुम्हां वडील माणसांचं कल्याण पाहिलं पाहिजे ना मला !—कां ? बोलत कां नाही ? ”

आम्ही दोघेही गंभीरपणें बसलों होतो. मधूला थड्केची लहर आली आहे हें आम्हाला दिसत होतें आणि म्हणून आम्ही तिला चांगलाच खिजवायची असें न बोलतां ठरवलें होतें.

“ बरं, बरं, ” मधू म्हणाली, “ तुम्ही फार सभ्य झालां आहांत दोघेही. पाहीन हा सभ्यपणा किती टिकतो तें— ”

खाली मोटारचें शिंग वाजलें. खिडकीतून डोकावून न पाहतां मधू दाराशीं गेली. सुरेंद्र दाराशीं दिसला. एक क्षणभर मधूच्या कानाला

लागून तो आंत आला.

“अशी ग्लानि आली आहे !” कोचावर आंग टाकीत तो म्हणाला, “पण योजलेले काम तडीला नेल पाहिजे. कल्पना अचाट आहे, पण यशस्वी झाली तर सर्वांना थराळून सोडाल. ही कल्पना अमलांत येईपर्यंत अच्युत-राव पटवर्धन तेवढे बाहेर राहिले पाहिजेत. खेतवाडी तुळशी बिल्डींग-मधे ठेवले आहे त्यांना—आणखी तिघे आहेत बरोबर. चौघेही एकावेळी बाहेर जाऊ नका म्हणून सांगितलेय—”

“पुरे झाले !” मधू त्याला दटावून म्हणाली “वायकांच्या पोटांत कांहीं राहात नाही. असा आरोप करतात लोक—पण इथे या पुरुषाचंच तोंड कसे सुटले आहे पहा !”

“काय बिघडले त्यांत ?” मी जरा रागानेच म्हटले, “मी पोलीसांचा टेहळ्या का आहे ?”

“खरं आहे मधूचं म्हणणं !” नेदिनी म्हणाली “मितीला सुद्धा कान असतात. वाऱ्यावरमुद्दां विश्वास ठेवतां येत नाही हल्ली. काय करायचं तें विचार करून करा सुरेंद्र. तुरुंगात जाणं सोपं आहे—पण सध्यांचा काल असा आहे, तुरुंगाच्या बाहेर राहाणंच मोठं कठीण आहे. मोठी धिकट आहे ही वेळ. चळवळ थांबता नये—पिकेटिंग थांबता नये—बुलेटान तर मुळीच थांबता—नये अन् हें तुमचं जे कांहीं अचाट व्हायचं आहे तें तर मुळीच फसतां नय !”

सुरेंद्र अगदी ओशाळला आणि म्हणाला, “उल्हासाच्या भरांत बोलून गेलों खरा—इथं कोणी परकं नाही हेंही खरं, पण या गोष्टी एवढ्या मोठ्याने बोलायला मी नको होतं. यापुढं नाही होणार असं.”

सुरेंद्राने अशी नांगी टाकलेला पाहून मला एकंदरीत बरें वाटले नाही.

त्या दिवशी संध्याकाळी मधू एक रेडीओ सेट घेऊन आली. एका कार्डबोर्डवर लायसन्स चिकटवून जवळच तिनें टांगून ठेविले. मी विचारलें तेव्हां ती म्हणाली, “मला करमणूक पाहिजे कांहीं तरी—”

“पण मला नको आहे ती कटकट !” मी म्हटले, “सुखानं वाचता देखील यायचं नाही हा रेडीओ सुरू झाला म्हणजे.”

“ असेना का ” नंदिनी म्हणाली “ तिची हौस आहे तेवढी सुद्धा नको का पुरवायला ? ”

मी उगीच राहिलों असे पाहून मधू माझ्या अगदी जवळ आली आणि माझे दोन्ही हात आपल्या हातांत धरून म्हणाली, “ असे पहा तात्या, तुम्हांला त्रास होईल या रेडांआंचा, हे मला माहीत आहे, पण मला तो हवा आहे. करमणुकीसाठी तो नव्हे—कौतुकासाठी नव्हे—मला संध्याकाळी आठ वाजतां बातम्या सांगतात त्या ऐकायच्या आहेत. साडेसात पासून साडेआठ पर्यंत सुरू असला की माझे काम झाले. रागवायचं नाही वरं !—” असे म्हणतांना तिने असा कांही चमत्कारिक चेहरा केला की मला हसूच कोसळले.

“ काय ब्रात्य कारटी आहे ” मी उद्गारलों “ आतां रेडिओंतल्या बातम्या ऐकून राजकारण करणार आहे ही एवढीशी पोर ! ”

नंदिनी मोठ्या पोक्तपणाने हंसत होती. दोघांनी एकमेकांना डोळा घातला—मला संशय आला. दोघाही मला बनवताहेत ! मी म्हटले “ लग्न करून काय फायदा ! अजून हा आडपडदा आहेच. आम्ही दोघं पतिपत्नी—पण ही माझी लग्नाची वायको खलवत करते आहे कुठल्या तरी एका पोरीबरोबर ! वरं, ती तरी जुन्या ओळखाची म्हणावी तर तेंही नाही. कुणी सांगावं, पोलीसांनी सुद्धा पाठवली असेल हिला—हिच्यावर विश्वास ! अन् मी लग्नाचा नवग परकी ! असा परकीपणा दाखवायचा नंदिनी तर या मधूशींच कां नाहीं केलंस लग्न ! पुन्हां बायका बायकांचे चांगले जुळते—पदोपदीं आम्हां पुरुषांना टाकतां चाळीत—मग तुम्हीं बायकाच कां नाहीं करील आपसांत लग्न ? ”

“ There you are ” मधू म्हणाली, “ वरं कां नंदूवहिनी, तात्यांची Sense of humour जागी होऊं लागली आहे—आतां माणसांत येऊं लागले आहेत तात्या ! आतां मलासुद्धा वाटू लागले की लग्न करावं ! ”

“ मग आहे की सुरेंद्र ! ” मी डोळे मिचकवीत उद्गारलों.

“ तात्या ! ” मधू केवढ्या तरी मोठ्याने ओरडली मी दचकलों—

दक्कळें—अगदीं शरमिंदा झालें. मला वाटलें, थडा करण्याचें काम माझें नव्हे.

कडेविकडेला गेलेली चीड एका क्षणांत ओसरली आणि मधू मोठमोठयानें हंसूं लागली. ती हंसत हंसत म्हणाली “ काय घाबरलांत तात्या ! माझ्या दरडावणीला एवढे भितां, अन् उद्यां पोलीसांनीं जर तंबी दिली तर काय कराळ ? काय चेहरा पाडलांत ! अन् असला हा बावळट नवरा तुला पसंत पडला नंदूवहिनी ? ”

नंदिनी कांहींच बोलली नाहीं. मधूच्या वृत्तीचें मात्र मलमल मोठें कौतुक वाटले. ही एवढीशी पोर—मनावर केवढा ताबा ठेवते आहे ?

त्या दिवशीं जेवणें होतांच मधू आम्हांला न सांगताच बंगल्यावर गेली.

दुसऱ्या आठवड्यापासून आमच्या राहणीत बदल झाला. दरिद्र्यांतून वैभवांत प्रवेश करावयाचा होता.

तसे पाहिले तर मी कांहीं अगदीच दरिद्री नव्हतो. मध्यम वर्ती-तील पांढरपेशाच्या नजरेने मी श्रीमंतच समजला गेलो असतो. नोकरी केल्याशिवाय मला जगतां येत होते-माझे मुंबईत स्वतःचें घर होते-घराच्या भाड्यांतून माझा चरितार्थ चालत होता, नव्हे चैन चालत होती; पण नंदिनीच्या वैभवाशी तुलना करतांना मात्र मी दरिद्री होतो. तिच्या बंगल्यांतील फर्निचरच्या किंमतीत माझे अर्धे घर विकत घेतां आले असते !

आणि म्हणूनच मला हा राहणीतील बदल जाणवला. यापूर्वी या बंगल्यांत मी जात असं तो पाहुणा म्हणून ! आज मी कोणत्या नात्याने जात होतो ? मालक म्हणून का ? पाहुणा म्हणून तर नव्हेच नव्हे ! मालक नाही आणि पाहुणाही नाही, असे विलक्षण नाते होते.

पूर्वी घरजांवई घेतले जात असत-तसेच कांहींसे हे होते. कांहींसे कां ? सासऱ्याची सत्ता नव्हती एवढेच-एरवीं मी घरजांवई या नात्यानेच इथे पाऊल टाकीत होते-बारमहाचा नव्हे, हत्तेबंदीचा घरजांवई !

मी नंदिनीला तसे म्हटले तेव्हां ती गंभीर झाली. पण मधू मात्र मोठमोठयाने हंसत सुटली. ती म्हणाली, “अन् मी हत्तेबंदी पाठीराखीण का ? तुमच्या या भानगडीत माझी उगीच नाचवानाचव चालली आहे-”

“कशाला नाचवानाचव करतेस ?” नंदिनी म्हणाली. “तूं

बारमहाचीच इथं राहात जा. इथं कांहीं तशी गैरसोय नाही. किती तरी खोल्या नू दिवाणखाने मोकळे पडले आहेत या बंगल्यांत. ”

“ असं कधीं झालंय ? ” मधू म्हणाला, “ मी तात्याकडे राहायला आले आहे. माझ्या वडलांनीं मला इथं पाठवलं तें तात्याकडे राहाण्यासाठीं ! घरोबा आहे तो आमचा आणि तात्यांचा. तसं पाहिलं तर तुझा आमचा काय संबंध ? मी हा पत्ता बाबांना कळवला तर ते बिचारे घाबरून जातात. मलबार हिलच्या बंगल्याचा पत्ता ! छे, नाहीं ग बाई ! आमची आपली ती भानगड गल्लीच बरी ! तात्या येताहेत इथं-काय करतील बिचारे ! मालकाचा हुकूम पाळला पाहिजे ना ? ”

“ मी मालक का पोरटे ? ” नंदिनी म्हणाली.

“ तर काय ? ” मधू पोक्तपणाचा आव आणीत म्हणाली, “ नवरा या नात्यानें यांनीं नोकरी पत्करली आहे—”

“ गप्प बस ! ” नंदिनी ओरडली “ भलतंच कांहीं बोलूं नकोस. ”

“ भलतंच कसं ? नोकर असल्याशिवाय काय असे दर आठ-ज्याला जागेपालट होत असतात ?—”

“ हा आमचा एक प्रयोग आहे. ”

“ प्रयोगाच्या नांवाखालीं पुरुषाला वठणीवर आणायचं हा तुझा उद्योग आहे नंदूवहिनी ! उगीच आडवळणं कशाला घेतस ? तुमचं काय म्हणणं आहे तात्या ? ”

मी दचकलों. प्रश्न अनपेक्षित होता. पण अप्रस्तुत नव्हता. मधूच्या म्हणण्यांत कांहीं तथ्य होतं.

“ तुला हें कळायचं नाही. ” मी वडीलकीच्या अधिकारानें म्हटलें, “ खरोखरच हा एक प्रयोग आहे. श्रीमंती आणि गरीबी याचा आलटून पालटून अनुभव घेतांना परस्परांना काय वाटतं हें पाहायचं आहे आम्हांला. नंदिनी आज सत्याग्रही झाली असली तरी मूळ साम्यवादी आहे—त्या साम्यवादाचा हा प्रयोग आहे. ”

“ या साम्यवादाचा आतां अभ्यास केला पाहिजे मला ! ” मधू गंभीरपणें म्हणाला.

“ हें पहा मधू, ” नंदिनी तिला कुरवाळीत बोलूं लागली, “ आधीं भानगड गल्ली

आपला सायन्सचा कोर्स पुरा कर नी मग साम्यवादाचा अभ्यास कर. फार महाग गेला आहे हा अभ्यास मला. जें मनाला पटतं, बुद्धीला पटतं. तेंच व्यवहारांत नडतं. मनाच्या बोलीच्या मंत्र व्यवहारी बुद्धीला फुंकर घालून गप्प बसवतो. हा तुरुंगाचा अनुभव घेतला नसता तर पुष्कळच गोष्टी मला कळल्या नसत्या. मुंबईवाहेरचे लोक अजून साम्यवादाच्या गोष्टी बोलू लागले नाहीत—नुसर्ती साम्यवादाची चुणूक ऐकताहेत. खरी जरूरी आहे साम्यवादाची ती मुंबईसारख्या गडजंग शहरांत. आधीं हें मुंबईचं पुस्तक वाचायला शीक—चांगलं हजम करून घे आणि मग साम्यवादाच्या गोष्टी बोल. मोठा कठीण जातो आहे हा साम्यवाद मला !” असें म्हणून नंदिनी विषण्ण मुद्रें जमिनीकडे पाहात दोन्ही हातांत आपलें डोकें धरून बसली.

मधू धांवतच तिच्याजवळ गेली आणि तिच्या गळ्यांत हात टाकून म्हणाली, “तुला वाईट वाटलं वाहिनी ? माफ कर मला ! पण मनांत आलं तें बालत्याशिवाय मला बरं वाटत नाही. हा प्रयोग आहे हें मीमुद्दां कबूल करतें—पण काय निघणार या प्रयोगांतून ?”

“ तेंच मला पाहायचं आहे !” मधूला कवटाळीत नंदिनी म्हणाली.

—नंदिनीच्या डोळ्यांत आसवं आलीं होतीं. मधूचा चेहराही अगदीं उतरला होता. मला तें पाहावलं नाही. मी म्हटलं, “ हें पहा मधु, भलत्याच कल्पना उभारूं नकोस. मलासुद्धां श्रीमंतीचा अनुभव घ्यायचा. चार घडींची ही उसनी श्रीमंती माझ्या मनावर काय परिणाम करतें तें मला पाहायचं आहे. या बाबतींत यापुढें तूं बोलत जाऊं नकोस. त्यामुळें विक्षेप होतो या प्रयोगांत !”

“ मोठा आजोबाचा आव आणला आहेस.” मधू मूळपदावर येऊन म्हणाली, “चारदोन वर्षांच्या फरकाचें वडीलपण तुम्ही लोक गाजवू पाहातां माझ्यावर, पण मी तुमच्यापेक्षांही वडील आहे. पाहीन बरं, पाहीन ! मलोदखोल प्रयोग करतां येतील म्हणा. पाहीन, पाहीन; अन् फूटपाथवरच्या पाटीवाल्याशी करीन लग्न !—पण तो माझा प्रयोग जेव्हां सुरू होईल त्यावेळीं तुम्हीच काय, सारं जग थक्क होऊन जाईल.”

विषादाची छाया एका क्षणांत नाहीशी झाली. फुटपाथवरच्या पाटीवाल्याशी लग्न केल्यावर मधूचा संसार कसा थाटला जाणार, याची विनोदात्मक चित्रे आपापल्या कल्पनेप्रमाणे आम्ही जसजशीं रेखाटू लागलो तसतसे हास्याचे फवारे उसळून उठू लागले.

मधू माझ्या घरी निघून गेली. तो निघून जातांच माझे मन जरा अस्वस्थ झाले. पुन्हा माझी परिस्थिती मला जाणवू लागली.

आपलेपणाच्या भावनेने वागण्याचा मी प्रयत्न करित होतो खरा, पण त्या पहिल्या दिवशी तरी 'पाहुणेपणा' मला जाणवत होता. अगदीं ताक्ष्ण नजरेने नंदिनी माझी हालचाल अजमावीत होती.

प्रत्येक राहणीत—प्रत्येक ठिकाणी श्रमंती जाणवत होती. तिथेही आचारी होते, इथेही होते. आमचा आचारी अगदीं मोकळेपणाने बोले पण इथला आचारी यंत्रासारखा वावरत होता.

आम्ही टेबलावर बसून जेवलो, त्यामुळे आपण एकाद्या हॉटेलांत जेवतो आहोत की काय असा मला भास झाला. जेवण होताच त्याच जागी गडी तस्त घेऊन आला आणि त्याने आंचवण्यासाठी आमच्या हातावर पाणी घातले.

गोष्ट क्षुल्लक खरी पण तीमुळे आपलेपणांत विक्षेप आला असे मला वाटले.

दुपारी नंदिनी बाहेर गेली होती. मी घरीच राहिलो होतो. संध्याकाळी नित्याप्रमाणे फिरायला जाण्यापूर्वी, आम्ही दोघेही भानगड गल्लीत गेलो.

दाराला आंतून कडी होती. बेल वाजवली तरी दार उघडायला मधूने बराच वेळ लावला. दार उघडण्यापूर्वी आंत चाललेला खडबडाट मला ऐकू आला. मला वाटले, तिने कांही तरी वस्तू कुठे तरी लपवून मग दार उघडले.

आंत प्रवेश केला त्यावेळी मला चुकल्याचुकल्यासारखे वाटले. असे काय झाले हे !—माझ्या घरी मीच पाहुणा झालो का ? मधूने आमचे स्वागत केले त्यावेळी तो अयाचित पाहुणेपणा मला चांगलाच जाणवला.

मला एकटा टाकून त्या दोघी बाजूला जाऊन कुजबुजू लागल्या.
मी चौफेर नजर टाकात होतो. साझा मलाच परकेपणा वाटत
होता. आचार्याने चहा आणून दिला तोदेखील एकाद्या पाहुण्याला
आणून द्यावा तसा !

कौतुकाची लहर माझ्या हृदयांत उठूं लागली. विषाद त्या लह-
रीने धुवून टाकला.

मला तिथेच ठेवून त्या दोघीही मोटर घेऊन निघून गेल्या मी
एकटाच बसून राहिलों. इकडलें तिकडले पुस्तक उचलून चाळायचा मी
प्रयत्न करीत होतो पण चित्त स्थिर होईना.

घरांत गडी वावरत होता—आचारी त्याला तंढी देत होता—दोघांची
खटकाखटकी सुरू होती. पण आज मी त्यांना गप्प बसायला सांगितलें
नाहीं.

कां ? तेही माझी खिजगणती घरीत नव्हते.

थोड्या वेळानें दोघीही परत आल्या तेव्हां मधू त्यांच्या आंगावर
ओरडली तसे ते आपोआप गप्प बसले.

मला प्रश्न पडला, या घराचा मालक कोण ? मी की मधू ?

नित्याप्रमाणें आम्ही फिरून आलों. मधू आमच्याबरोबर नव्हती.

श्रीमंतांच्या संभारांतली ही पहिली रात्र मलबार हिलवरच्या
बंगल्यांत आरामांत व्यतीत केली.

एषआरामाच्या दृष्टीनें तो आठवडा, खरें पाहिलें तर, मला सुखाचा गेला पाहिजे होता. पण मनावरचा परिणाम मला तें सुख लाभूं देईना.

हें वैभव खरें पण तें माझे नव्हे—माझ्या पत्नीचें असलें तरी माझे नव्हे—अशी शंका माझ्या अंतरंगांत उडली. हा पाहुणचार तर नव्हताच नव्हता पण आपलेपणाची भावना त्या संसाराच्या चौकटींत कांहीं केल्या बसत नव्हती. अस्वस्थपणांत तो आठवडा मी घालवला.

ही गोष्ट नंदिनीच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिली नाही. माझ्या प्रत्येक हालचालीचें ती बारकाईनें निरीक्षण करीत होती—जणू काय माझ्या नाडावर हात ठेऊन माझी नाजूक प्रकृति ती अजमावीत होती.

खरें पाहिलें तर आम्हीं एकमेकांनीं आपलीं मनं एकमेकांपुढें मोकळेपणानें बोलून दाखविली पाहिजे होती—पण तसें कांहीं झालें नाही एवढेंच नव्हे, पण तसें कांहीं न झाल्याची तक्रार करण्याचें धैर्य कुणीच दाखविलें नाही.

या आठवड्यांत मधू फारच क्वचित भेटली. अन्युतराव पटवर्धन प्रभृति मंडळी पकडली गेली होती. सुरेंद्र निसटला तो केवळ योगायोगा-मुळेच. नंदिनीनें मात्र या आठवड्यांत चळवळीच्या कामीं कोणताच भाग घेतला नाही.

मी माझ्या घरीं आलों त्यावेळीं मात्र माझ्यानें राहावेना. त्याला कारणही झालें. या मुक्कामासाठीं भल्या मोठ्या स्त्रिंगच्या गाद्या आणि भानगड गल्ली

परांच्या उशा नंदिनीने आणून ज्यावेळीं इथें टाकल्या, त्यावेळीं मी तिला अगदीं कठोरपणें विचारलें, तेव्हां ती म्हणाली, “तुरुंगांत होतें त्यावेळीं ही कैद आहे ही मला जाणीव होती. म्हणूनच तिथें गादीची जरूरी भासली नाही. आतां मी घरीं आहे—आतां काय म्हणून हाल काढूं ?”

“तूं चुकतेस नंदिनी.” मी अगदीं भीत भीत पण अधिकारपूर्ण वाणीनें बोलायला सुरवात केली, “तूं घरीं आहेस हें खरें आहे पण या गाद्या गिरद्या मात्र या घरच्या नव्हेत. अगदीं प्रपंचाच्या दृष्टीनें मी पाहात नाही—पण आपण ठरवलें आहे त्याचप्रमाणें वागलें पाहिजे. तिकडल्या गाद्या इकडे आणायच्या तर तिकडेच राहिलेलें काय वाईट ? तुरुंगांत एवढे हाल काढलेस ! त्या तरटापेक्षा तर ही माझ्या घरची गादी अधिक बोंचत नाही ना ?”

अगदी लडीवाळपणें मला बिलगून नंदिनी म्हणाली, “खरें आहे रे पांडोबा, पण संसारांत राहून तेवढीही चैन न करणें मला पार कठीण जातं आहे. ‘कोचें सुचर्या कांहीं मी आणल्या नाहीत—’”

“आणि आणल्या असल्यास तर इथें जागा कुठें होती म्हणा !—”

“ऐक आधीं—जागा असती तरी मी आणल्या नसत्या. पण गादीचें मला वेड आहे. तुरुंगांत मी तरटावर पडत होतें पण तिथें ही जाणीव होती, कीं हा तुरुंग आहे. आतां हें घर—माझें घर—माझ्या घरीं मी कां हाल काढूं ? या इथल्या गाद्या—पण जख्जं द्या—मी नांवें ठेवीत नाहीं, पण मला वाटतें दहा बारा वर्षांपूर्वीं केलेल्या आहेत या गाद्या. मागें इथें राहिलें त्यावेळीं—खरें सांगूं—या गादीमुळें मला शोंप लागेना. कसं जमिनीवर निजल्यासारखें वाटत होतें—” ती बोलत असताच मधू आली तिला मी म्हटलें, “इकडे ये मधू, हें गादीपुराण ऐक—”

“हें काय ?” नंदिनी स्वव्यानें म्हणाली, “तिच्याकडे कशाला ही चर्चा ?”

स्प्रिंगच्या गाद्या समोरच होत्या. त्या मधूच्या नजरेला आल्यावांचून राहिल्या नाहीत, भुंवया वर चढवून डोळे फाडून ती उद्गारली “अस्सं, मलबार हिलवरच्या वैभवाचें हें ठिगळ इथें आलें वाटतें !”

“तू देखील असं म्हणू लागलीस मधू?” नंदिनी अगदी काकुळतीला येऊन बोलली.

“आतां पहा,” मी म्हटलें, “मधूलादेखील पटत नाही. हाच का तुझा ‘कम्युनिझम?’”

“असं हिणवू नकोस मला.” नंदिनी उद्गारली. “वैभवाचं ठिगळ काय ! वरं आहे. तुरुंगांत राहून आलें आहे मी. वुटाच्या तळा-सारख्या भाकऱ्या जिथं पचवल्या तिथं एवढं नाही पचवतां येणार मला ? गादी गादी म्हणजे काय आहे ? ठीक आहे—” असें म्हणून ती एकदम जिना उतरून गेली.

मी अगदी स्वस्थ बसलों होतों. पण मधू मात्र अस्वस्थ झाली. ती म्हणाली “असेना का गादी. कांहीं खोडी असतात माणसाला. कम्युनिस्टांनी अगदीं तरटावरच झोंपलं पाहिजे असं कांही लेनिननं सांगितलं नाही—”

हमाल घेऊन नंदिनी वर आली आणि त्यांच्याकडून गाद्या गिरद्या उचलून नेऊन खाली गाडीत ठेवायला लावल्या. गाडीबरोबर गड्याला देऊन त्या मलबारहीलवर पाठवण्यांत आल्या.

“रागावलीस वाटतं ?” मधू नंदिनीला कवटाळून म्हणाली.

“नाहीं ग,” नंदिनी आपला हात तिच्या पाठीवर फिरवीत म्हणाली, “तसा थोडा राग आला होता पहिल्यानं—नाहीं असं नाहीं, पण आतां चूक कळली माझी. हो मुने घरासारखी, अशा म्हण आहे ना ? आतां असल्याच गाद्या आणून ठेवतें तिकडे बंगल्यांत. हीसुद्धां संवय केली पाहिजे !”

“माफ कर नंदू,” मी म्हटलें, “मी जरा कठोर झालों खरा पण त्याला उपाय नाही. त्या तुझ्या स्प्रिंगच्या गाद्यांनीं माझी देखील कसोटी पाहिली होती. सारखा झोंपेंतून जागा होत होतो. त्या गाद्या बदलूं नकोस. मला देखील संवय झाली पाहिजे त्या वैभवाच्या ठिगळांची.”

“वैभवाचं ठिगळ !” नंदिनी आपल्याशींच पुटपुटत म्हणाली—
“त्याच शब्दांनीं माझे डोळे उघडले. म्हणूनच माझा राग गेला. मधूला कळतं तेवढंसुद्धां मला कळू नये अं !”

“ जाऊं दे तें ! ” मी म्हटलें, “ आतां त्या गोष्टीच नकोत हें मधू, आतां सांग, गेल्या आठवड्यांत कुठें नापत्ता झाली होतीस ? ”

“ नापत्ता झालें होतें खरी ! ” मधू हंसत म्हणाली, “ माझा पत्ता लागला असता तर मी आज तुरुंगांत असतें. कांहीं सांगतां येत नाहीं तात्या. मोठी गंमत आहे या लपंडावाची. कशा आख्यापाख्या खळतों आहोंत. केव्हां काय होईल तें सांगतां यायचें नाही. ”

“ सुरेंद्र कुठें आहे ? ” नंदिनीने विचारलें.

किती दिवसांनीं नंदिनीने सुरेंद्राचा उल्लेख केला हा !

“ अग्या माझ्यासारखाच धांवपळ करतो आहे. ” मधू म्हणाली, “ आतां त्याच्याखेरीज कोण राहिलें— ” मधूचा चेहरा अगदीं केविलवाणा झाला होता, “ जीव अगदीं रडकुंडीला आला आहे आमचा. कसं हें निभावणार ? बुलेटीन कसं चालू ठेवणार ? आणखी किती तरी गोष्टी आहेत, पण काय करूं—मला कांहीं बोलतां येत नाही. वहिनीला सुद्धां सांगतां येत नाही. ”

एक सुस्कारा टाकून नंदिनी म्हणाली, “ केवढें जोखीम घेतलें आहेस हें मधू ? मी काय करतेंय ? मऊ गाद्या शोधतेंय—लाज वाटली पाहिजे मला. हें चिमुकलें फुलपांखरूं दिव्यावर झांप घालतें आहे अन् बहिरी ससाण्यासारखी मी स्वतःला समजत होतें, ती ही गाद्यागिरद्यांत तोंड खुपसून बसलें आहे. कांहींसुद्धां करतां येत नाहीं मला. ”

“ एक अपराध केलास ना ? ” मधू म्हणाली, “ तुरुंगांत गेलीस ना ? तुझ्यावर शिक्का बसला आहे आतां. कसल्याही कारस्थानांत तुला आतां भाग घेतां येणार नाही. ”

नंदिनीने पुन्हां सुस्कारा टाकला. अंतरांतली खळबळ तिच्या चेहऱ्यावर दिसत होती. शून्य दृष्टीने ती जमिनीकडे पहात बसली होती. अप्रस्तुत मातृवात्सल्याच्या दृष्टीने मधू तिच्याकडे पहात होती. त्या दृष्ट्याने माझे भावनाहीन हृदय भरून आलें.

त्या दिवशीं संध्याकाळीं नंदिनी म्हणाली, “ आज मी जेवण करणार. तशी मला भात भाजी करतां येते—शिवाय आचारी मदत करीलच मला. ”

मधू हुरळून म्हणाली “बस, बस ! आज चैन आहे. आज घरच्या घराण्याच्या हातचे सुग्रास जेवण मिळणार आम्हाला. केवढा भाग्याचा दिवस ! खरोखरीच आजचा दिवस मोठा महत्वाचा आहे. सारी मुंबई थरारून जाणार आहे आज.”

“ कां ? ” मी विचारले, “ नंदू जेवण करणार म्हणून ? ”

“ नव्हे ! ” मधू म्हणाली, “ आठ वाजेपर्यंत थांबा म्हणजे कळेल काय तें. ”

नंदिनी खरोखरच सैपाकघरांत कामाला लागली. एका परीनें मला आनंद झाला. श्रीमंतीच्या दिमाखाला धक्का बसला.

मी विचार करूं लागलों, कां मला आनंद झाला ? मध्यम वर्ती-तल्या कुटुंबाच्या संसाराचे चित्र पुरें झालें म्हणून ? संसारी जीवनाचा मला तिटकारा होता ना ? आज या संसारांत मी रंगून जात आहे. वर्तमानपत्र घेऊन मी बसलों आहे, मधू रेडीओशीं खेळत आहे, गड्याची गडबड सुरू आहे, नंदिनी चूल फुंकीत बसली आहे, आचारी तिला सामानाची तयागी करून देतो आहे आणि वर्तमानपत्रें वाचणें टाकून मी मधून मधून हें दृश्य न्याहाळीत असतांना माझ्या हृदयांत आनंदाचे फवारे उठत आहेत.

ही माझी अधोगति का ? हाच का माझा संसाराचा तिटकारा ? आणि हाच का नंदिनीचा साम्यवाद ? कुठें गेली ती कायदेभंगाची चळवळ ? काय झालें त्या मीरतच्या खटल्याचें ? तुरुंगांत डांबलेले ते सत्याग्रही काय करताहेत ?

अंतःकरणाच्या क्षीरसागरांत कुठून तरी मिठाचे खडे पडत होते. हृदय विवळत होतें. आनंद आणि अनुताप यांच्या झगड्यामुळे संसारी जीवनाच्या अभिलाषेची उत्पन्न झालेली नवी ठिणगी चमकत होती. त्या ठिणगीचा चटका हृदयाच्या कुठल्या तरी कोपऱ्याला जाणवत होता.

तरीही आनंदाच्या कल्लोळांत मी हेलकावे खात होतो. त्या दृश्यानें मला मोहिनी घातली. मी सुन्न झालों. देहात्मभाव विसरलों. हा अधःपात कसा असेल ?—मी एकदम दचकून भानावर आलों.

“ बहिनी, बहिनी, आधीं इकडे ये.” मधू ओरडत होती, “ इकडे

या तात्या, अगदीं कान टवकारून ऐक—”

नंदिनी आली--मीही उठून रेडीओजवळ गेलों तोंच —

तोंच रेडीओतून ध्वनी आला, “ महात्मा गांधी की जय ”

काँग्रेसचा संदेश रेडीओतून ऐकूं येऊं लागला —

सरकारी रेडीओतून काँग्रेसचा संदेश ? काय झालें हैं !

“ हेच तें !” डोळे मिचकावित मधू म्हणाली, “ आतां समजलें ?
आतां कल्पना करा ! ”

नंदिनी स्तंभित झाली. मलादेखील आश्चर्य वाटलें. हें कमें झालें ?
कुणी माणूस रेडीओ स्टेशनमध्ये घुसून मायक्रोफोनसमोर जाऊन बोलला
का ? इतक्या शांतपणें एवढा मोठा संदेश त्याला कुणी कसा देऊं दिला ?

“ चला—झालें ! ” मधू म्हणाली, “ एकदां गंगेत्या घोडे न्हाले !
आतां पुढें कांहींही होवो. ”

मधूला मी कांहींच विचारलें नाहीं. मला माहीत होतें, कीं तिनें
कांहीं सांगितलें नसतें.

सारखे तीन चार दिवस रोज रात्रीं आठ वाजल्यानंतर नित्याचा
कार्यक्रम खलास होतां होतां काँग्रेसचा हा संदेश सुरू होत असे आणि
तो ऐकूं आला कीं मधू आणि नंदिनी देहभान विसरून जात.

त्या तीन चार दिवसांत मधू जी सकाळीं नाहीशी होत असे ती संध्याकाळी घरी येई. तिचा तो उत्साह पाहून मलासुद्धा तिचे कौतुक वाटू लागले. नंदिनी मात्र अगदी उदासीन झाली होती. मधू कांही तरी उद्योग करते आहे आणि आपल्याला स्वस्थ बसून राहाणे भाग आहे, याचे नंदिनीला दुःख होत होतें.

एके दिवशी सकाळीं बाहेर गेलेली मधू दहा वाजतां परत आली. रेडीओ स्टेशन पकडले अशी जिकडे तिकडे आरडाओरड झाली होती. वाळकेश्वरवरच्या एका घरांत एरीयल आणि ट्रान्समिटर पोलीसांना सांपडला आणि त्यांनी तो जप्त करून नेला.

तरीही मधू आली ती हंसत आली. मी म्हटलें, “अग तुझं रेडीओ स्टेशन पकडलं तरी तूं हंसतेस ?”

“पहा तर खरी गंमत !” मधू चुटक्या वाजवीत म्हणाली. ती मोठ्या खुर्षीत होती.

मला आश्चर्य वाटलें. रेडीओ स्टेशन पकडल्याचा तिच्या मनावर कां परिणाम होऊं नये ? मी खोदखोदून विचारलें पण ती थांग लागू देईना.

दुपारचा रेडीओचा कार्यक्रम सुरू झाला आणि तो संपतांच महात्मा गांधीच्या जयजयकारांत कॉंग्रेस स्टेशन बोलू लागले. पोलीसांनी ट्रान्समिटर पकडून नेल्याची हकीकतच सांगण्यांत येत होती.

मधूच्या आनंदाचे रहस्य आतां मला कळलें.

“ आतां पहा ! ” मधू म्हणाली, “ कळलं ना ? असं आहे. कसं कावून गेलं आहे सारं पोलीस खातं. घरोघर रेडिओ हवे होते यावेळीं ! अजून लोकांना या रेडिओचें महत्त्व कळत नाही— ” प्रचाराचें साधन या दृष्टिने रेडिओचें काय महत्त्व आहे यावर व्याख्यान द्यायला तिनें सुरवात केली. तें ऐकत असतांना नंदिनी हंसते आहे असें पाहून ती म्हणाली, “ मी तुझ्यासाठीं बोलत नाही. मी तात्यांना सांगतेयू. तात्यासारखा निर्धुद्ध प्राणी शोधूनसुद्धां सांपडायचा नाही. त्यांच्या डोळ्यांत जरा अंजन घलतं आहे. ”

मधूनें आणलेला आर्जाबाईचा आव पाहून नंदिनी आणखी हसूं लागली.

आमच्या संसाराचा फुलवाग फुलून निघाला होता. तिसऱ्या आठ-वड्यांतसुद्धां आम्ही जागा बदलली नाही. नंदिनीच्या सगळ्या तक्रारी नाहीशा झाल्या होत्या—म्हणजे त्या तक्रारीची कारणे आम्हीं दूर केलीं, होती असें नव्हे, तर त्यापूर्वी वाटणाऱ्या साऱ्या गैरसोई तिच्या आंगवळणी पडूं लागल्या होत्या.

आचार्याच्या हट्टामुळे त्या पुढला आठवडा नंदिनीला जेवण करणें बंद करावें लागलें. त्याबाबतींत मीही थोडासा आग्रह धरला.

सरकारी रेडिओ स्टेशननें, आपल्या कार्यक्रमाच्या आखणीत बदल करून वाव न ठेवल्यामुळे काँग्रेसस्टेशनचे संदेश बंद पडले, याचा मधूच्या मनावर फार परिणाम झाला. काँग्रेस बुलेटीन मात्र नियमितपणें सुरू होतें. पोलीस जंग जंग पछाडीत होते पण त्यांना कांहींच पत्ता लागत नव्हता.

आमच्या संसारांत स्थायीभाव आला होता. आणि त्यामुळे इतर चार कुटुंबांप्रमाणें आमच्या संसाराचें व्यवहार संथपणें चालूं लागल्यामुळे नंदिनी अगदीं अस्वस्थ झाली होती.

पराक्रमशून्य जीवनाचा नंदिनीला तिटकारा होता. तिचे जुने साम्यवादी मित्र पूर्वींप्रमाणेंच चर्चा करात बसले होते—पण नंदिनीकडे येण्याचें त्यांनीं आजिबात बंद केलें होतें.

मधून मधून आम्ही तिघेही मलबार हील्वरच्या बंगल्यांत राहायला जात असूं. पण आतां तिथें कोणाचेंच मन रमत नसे.

मधू आतां कॉलेजांत जाऊं लागली होती. तरीही पडद्याआडच्या

काँग्रेसच्या कामांत तिचा हात अजूनही होता, असा मला संशय होता. माझ्यासमोर ती कांहींच बोलत नसे पण नंदिनीच्या आणि तिच्या ज्या कानगोष्टी चालत, त्यावरून मी अटकळ बांधत होतो.

निष्प्रेम जीवनाची पूर्वीची माझी आवड आतां नाहीशी झाली होती. प्रेम आणि वात्सल्य या दोहोंच्या भरपूर पुरवठ्यामुळे माझे जीवन भग्नच झाले होते.

एकलकोंडेपणाची माझी वृत्ती आतां कुठे गेली, याचा माझा मलाच पत्ता लागत नव्हता.

पण या शांततेच्या संसारांत मला उणीव वाटू लागली. मघल्या काळांतल्या खळबळामुळे जीवनांत जे एक चैतन्य आले होते ते पुन्हा अनुभवायची हांव सुटू लागली.

नंदिनीचीही मनःस्थिती तशीच झाली होती. दहा माणसांच्या घोळक्याची उणीव जरी एकटा मधू भरून काढात असे तरी तें गडबडीचें आयुष्य पुनः अनुभवण्याची लालसा नंदिनीच्या अंतःकरणांला सारखी चेतवू लागली होती.

एके दिवशी सुरेंद्र आला तेव्हां आम्हांना सर्वांनाच आनंद झाला. त्यानें बातमी आणली होती तीही आनंदाची. डॉ. महमूद या नांवाचे एक साम्यवादी गृहस्थ रशियांतून नुकतेच हिंदूस्थानांत आले होते. त्यांच्या आगमनानें स्वस्थ बंगलेल्या साम्यवादी तरुणांत चैतन्य उत्पन्न झाले.

सुरेंद्राबरोबर नंदिनी डॉ. महमूद यांना भेटून परत आला त्यावेळीं तिची चर्चा बदलली होती. तिच्या चेहऱ्यावर अनिवार अस्वस्थतेचें तेज झळकू लागले होते. मघल्या काळांत आलेली ग्लानी — त्या ग्लानीमुळे आलेले संसारिक सुखासीनतेचें जडत्व, कुठल्या कुठे नाहीसे होऊन गेले होते.

नंदिनी उद्योगाला लागली. जोडिला मधू होतीच. सुरेंद्राच्या खेपा वाटू लागल्या. आणखीही माणसे येऊ लागली. नंदिनीच्या बंगल्यांत मी पहिल्यानें जात होतो त्यावेळच्या इतिहासाचा पुनरावृत्ती सुरू झाली.

मी बाजूला पडू लागलों. पूर्वी मला तें जाणवत नसे—किंबहुना त्याचा आनंदच वांट—पण आतां माझ्या अंतःकरणांतील पतिभाव जाग

होऊं लागला.

सारी जणें आनंदाच्या कल्लोळांत पोहत होती.

मला काय वाटत होतें ? तें असमाधान होतें का ? तो मत्सर होता का ? भंग पावूं पाहाणाऱ्या संसाराच्या तटबंदीतील त्या विटा निखळत होत्या का ?

कोण हा डॉ. महमूद ?

डॉ. महमूद म्हणजेच एम्. एन्. रॉय—लेनिनचा एक हस्तक—
हें मलाच काय पण साऱ्या हिंदुस्थानाला कळायला फार अवधि लागला
नाहीं.

*

*

*

त्याच वेळीं आम्ही आमची जागा बदलली आणि भानगड गल्ली-
तून आम्ही लॅबर्नम रोडवर राहायला गेलों.

कां ?

ॐ तत्सत्

नलिनी:—इस्सा ! हें काय दुकान आहे कीं काय आहे ?

मेळी मनासारखी वस्तु मिळेल तर शपथ !

मधुकर तर कलकत्याहून रविवारीं येणार.

आणि माझा हा मोर तर अजून भरायचाच आहे. काय म्हणतील ते मला?

मंजुळा:—कशाला इतका त्रास करतेस ? फुकट राहिलीस

इतकीं वर्षे मुंबईत ! कुठलं सामान कुठं

ध्यायचं हें तुला कळत नाही !

नलिनी:—मग, कुठं मिळेल हें भरतकामाचं सर्व सामान ?

मंजुळा:—हें बघ ! ही जाहिरात वाच मामांच्या या

नव्या कादंबरींतली.

नलिनी:—पाहूं ! पाहूं ! (वाचते)

एम्. मधुकर आणि कं.

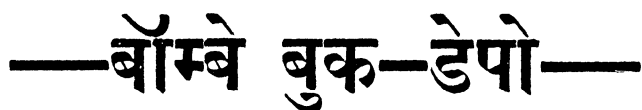
ब्रॅच

हेड ऑफिस

गवालिया टँक,

दादर

प्रार्थना समाजजवळ, चर्नीरोड, मुंबई.

विद्यार्थ्यांना अभ्यासाची, सुखवस्तूंना करमणुकीची व वाचना-
ल्यांना सर्व प्रतीची पुस्तके लागतात. पण ही पुस्तके
किफायतशीर भावांत कुठून मागवावीत हा त्यांच्यापुढे प्रश्न
असतो, अशा वेळी त्यांनी वरील पत्ता लक्षांत ठेवावा. येथे

इंग्रजी, मराठी व इतर भाषांतलीं सर्व पुस्तकें मिळतात.

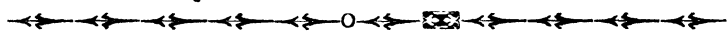
नवीन नवीन व मनपसंत डिझाईन्सचा भरपूर स्टॉक
असलेले व आज तागायत फॅशन्सचे कपडे शिवण्यात
निष्णात म्हणून मुंबईच्या तरुणांच्या आवडीचे झालेले
एकच दुकान म्हणजेच

पी. शांताराम आणि
कं.

गिरगांव रोड, पोर्तुगीज चर्चसमोर.

आपणही एक वेळ येऊन खात्री करून घ्या

खाऱ्या पाण्यांत मळलेला माल
कमी किंमतींत घेऊन

तुमच्या घराची खराबी कां करतां ?

आमचेकडे गोड्या पाण्यांत ँजिननें मळलेला खर्ची
चुना, निरू, डोंगा वगैरे इमारतीला लागणारा
माल एक वेळ घेऊन खात्री करा.

वागळे^{अँ}सन्स

गिरगांव बॅकरोड, काँग्रेस हाऊससमोर
टे. नं. ४०९८७

शाखा:—दादर, लालबाग
(टे. नं. ६०८०२)

